

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24<sup>ΗΣ</sup> ΜΑΡΤΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

---

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ 25<sup>ΗΣ</sup> ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ Κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ κηρύξω τὴν ἑναρξὴ τῆς πανηγυρικῆς συνεδρίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν 170ῆ ἐπέτειο ἀπὸ τὴν ἔκρηξή τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ γιὰ τὴν 65ῆ ἐπέτειο ἀπὸ τὴν ἵδρυση αὐτῆς τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1926.

Μαζί με ὅλους τοὺς ἀνὰ τὴν ὑψηλὴ Πανέλληνες εορτάζουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθερώσεως, τιμοῦμε τοὺς προγόνους μας ποὺ ἀγωνίσθηκαν τὸν μεγάλον ἀγώνα, καὶ ἀγαλλιοῦμε γιὰ τὰ τότε συντελεσθέντα «μεγάλα καὶ θωμαστά», ὅπως ἔγραψε ὁ Ἡρόδοτος ἀναφερόμενος στοὺς μηδικοὺς πολέμους. Ἡ συλλογικὴ μνήμη θὰ κρατῆσει ἀφθαρτο τὸ κλέος τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἐκείνων εἰς αἰῶνας αἰῶνων.

Ἡ ἵδρυση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐπροίκισε τὴ χώρα με ἓνα τύπο πνευματικοῦ θεσμοῦ ποὺ τὸν χρειάζεσταν ἀπὸ καιρό. Με τιμὴ μνημονεύουμε τὰ προαπελθόντα μέλη, τοὺς εὐεργέτες καὶ τοὺς δωρητές του αὐτοῦ τοῦ οἴκου.

Τὸ ἄρθρο 14 τοῦ ἐσωτερικοῦ κανονισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας ὀρίζει ὅτι κατ' αὐτὴ τὴ συνεδρία «ἐκφωνοῦνται ὑπὸ τοῦ Προέδρου ἢ ἄλλων ἀκαδημαϊκῶν κατάλληλοι τῇ ἡμέρᾳ λόγοι ἢ καὶ ποιήματα ἢ ἄλλα λογοτεχνικὰ ἔργα, σχετικὰ πρὸς τὸν Ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας ἢ τὴν σύστασιν, τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον τῆς Ἀκαδημίας ἢ ἀναγινώσκονται σχετικαὶ πρὸς τὸν Ἀγῶνα τοῦτον ἢ τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ μονογραφαί ἢ ἄλλαι πρωτότυποι μελέται».

\* \* \*

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς διαβάσω μελέτη μου μὲ θέμα Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΘ-  
ΝΟΓΕΓΡΕΣΙΑΣ.

### Εἰσαγωγή

Τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης δὲ διεκδικεῖ πρωτοτυπία στὸ βαθμὸ πού εἶναι παρὸν σὲ συνθέσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἢ γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς ἡ, γενικότερα, γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Εἶναι ὅμως ἡ πρώτη φορά πού κατονομάζεται καὶ ἀπομονώνεται.

Πρόκειται γιὰ θέμα πού μὲ ἀπασχολεῖ ἀπὸ πολλές δεκαετίες: ἀπὸ τότε πού συνέταξα τὴ μονογραφία μου «*Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν*» (ἐκδόθηκε τὸ 1939).

Γιατὶ ἀποφάσισα νὰ τὸ πραγματευθῶ συστηματικά:

Πρῶτον, ἐπειδὴ εἶναι καιρὸς νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὡς αὐτοτελὲς ζήτημα.

Δεύτερον, ἐπειδὴ πολλὲς ἀπὸ τίς συνθέσεις πού τὸ ὑπονοοῦν ἀσχοῦν ἀπὸ μονομέρειες: Ἄλλες ἔστρεψαν τοὺς προβολεῖς τοὺς ἀποκλειστικά στοὺς Ἕλληνας ἀφήνοντας στὸ σκοτάδι ἢ στὸ ἡμίφως τὸ εὐρύτερο περιβάλλον τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας. Ἄλλες ἐνδιαφέρθηκαν μὲν γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία, ἀλλὰ ἔχασαν τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ πεδίο τους. Νομίζω ὅτι στὴ μελέτη μου πού προανέφερα ἔχω ἀποφύγει αὐτὲς τίς μονομέρειες.

Τρίτον, ἐπειδὴ τὸ θέμα μπορεῖ τώρα νὰ μελετηθεῖ μὲ τὴ γενναία συμβολὴ τῆς σύγχρονης ἐμπειρίας. Ἡ ἄμεση παρατήρηση καὶ ἡ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἀνάλυση τῶν πολυαριθμῶν ἐθνικῶν κινήματων ἀνὰ τὸν κόσμον ἐλέγχουν τὴν ἀκρίβεια τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐντυπώσεων πού οἱ μελετητὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀποκομίζουμε ἀπὸ μαρτυρίες πηγῶν. Σήμερα βλέπουμε τὴ δύναμη καὶ τὴ θέληση γιὰ ἐθνικὴ ἐπιβίωση καὶ ἀνάκτηση τῆς αὐτοτέλειάς τους πού μπόρεσαν νὰ συντηρήσουν καὶ νὰ ἀναπτύξουν ὑπόδουλοι λαοί. Ἐθνότητες μικρὲς καὶ χωρὶς τὰ ὅλας ἐξαιρετικὰ πλεονεκτήματα πού διέθεταν ἢ ἀπέκτησαν οἱ Ἕλληνες — θὰ τὰ δοῦμε πιὸ κάτω — ἀντιστάθηκαν σὲ δουλεῖες ἐξ ἴσου ἢ περισσότερο μακροχρόνιες καὶ ἐξ ἴσου ἢ περισσότερο διαβρωτικὲς. Ἐπίσης βλέπουμε ὅτι ἓνα ὑπόδουλο ἔθνος μπορεῖ νὰ συμπεριφέρεται ὡς καταπιεζομένη κοινωνικὴ τάξη, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικὲς ταξικὲς διαφορὲς ὑποχωροῦν μπροστὰ στὶς ἀντιδράσεις τοῦ συνόλου. Ἀκόμη μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε τὴν καταλληλότητα τῶν μοντέλων πού ἔχουμε χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ὑποθέσεων πού ἔχουμε διατυπώσει. Οἱ σημερινὲς παρατηρήσεις ἀκυρώνουν τὰ μοντέλα πού ὑποτιμοῦν τὸν ἐθνικὸ παράγοντα κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν δυνάμεων πού ἔδρασαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ πού τοποθετοῦν σὲ ταξικὴ βία τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Ἡ μελέτη μου περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια.

—Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία, ἡ ὁποία περιέλαβε καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα.

—Στὸ δεύτερο ἐξετάζεται ἡ ἑλληνικὴ ἐθνότητα.

—Στὸ τρίτο ἐξετάζονται οἱ ταξικὲς καὶ ἄλλες ὁμάδες ποὺ λειτούργησαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος καθὼς καὶ οἱ σχέσεις αὐτῶν τῶν ὁμάδων μεταξύ τους, μετὰ τὴν ἐθνότητα καὶ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κοινωνία.

—Στὸ τέταρτο συστηματοποιεῖται σὲ ἐνιαία σύνθεση ἡ διαλεκτικὴ τῶν ἀντιδράσεων τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος στὶς προκλήσεις τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας.

### 1. Ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία

Ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία προέκυψε ἀπὸ τὴ δυναμικὴ ἐπιβολὴ ἑνὸς λαοῦ κατακτητῶν ἐπὶ κατακτηθέντων πληθυσμῶν. Ἐν τούτοις ἀνακλοῦσε καὶ ἄλλες σχέσεις ποὺ τὴν καθιστοῦσαν περίπλοκη.

Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἡ διοίκηση τοῦ κράτους ρυθμίζονταν ἀπὸ δύο συστήματα δικαίου: ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ ἱεροῦ δικαίου (*shari'a*) — δηλαδὴ τὶς ἐντολὰς τοῦ Κορανίου — ποὺ ἐφαρμόζεται σήμερον ἀκόμη σὲ πολλὰ ἰσλαμικὰ κοινωνία, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ δίκαιο (*kānun*). Τὸ ἱερὸ δίκαιο προϋπέρχε τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας. Ἔτσι συνέβαλε ἐκ τῶν ἔξω καὶ ἐκ τῶν ἄνω στὴν ἴδια τὴν δομὴ αὐτῆς τῆς κοινωνίας πρὶν ἀρχίσει νὰ ρυθμίζει τὶς λειτουργίες της. Τὰ σουλτανικὰ διατάγματα εἴτε ἀντιμετώπιζαν καταστάσεις ποὺ δὲν προβλέπονταν ἀπὸ τὸ ἱερὸ δίκαιο, καὶ ἐπομένως ἀπαντοῦσαν σὲ συσχετισμοὺς δυνάμεων ποὺ διαμορφωνονταν ἐκ τῶν ὑστέρων μέσα στὴν ὀθωμανικὴν κοινωνία, εἴτε νομιμοποιοῦσαν κανόνες τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου ποὺ δὲν ἀντέβαιναν στὸ ἱερὸ δίκαιο. Τὸ σουλτανικὸ δίκαιο ἐνσωμάτωσε ἐπίσης τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπέβαλαν στὸν σουλτάνο ξένες δυνάμεις μετὰ διομολογήσεις ἢ συνθήκας. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὰς τὶς ὑποχρεώσεις περιόριζαν τὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου ἐπὶ ὀρισμένων κατηγοριῶν ὑπηκόων του<sup>1</sup>. Σὲ κάθε περίπτωσι ἴσχυε ἡ ἀρχὴ ὅτι τὸ σουλτανικὸ δίκαιο ὑποτασσόταν στὸ ἱερὸ δίκαιο. Ἔτσι, γὰρ τοὺς τύπους, τὰ σουλτανικὰ διατάγματα παρουσιάζονταν ὡς ἐρμηνεῖς ἢ συμπληρώσεις

1. Π.χ. ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεώθηκε νὰ ἐκδίδει μπεράτια, μετὰ τὰ ὁποῖα παρέχονταν προνόμια σὲ ὑπηκόους της ποὺ τέθηκαν ὑπὸ τὴν προστασία ξένων δυνάμεων. Ἡ Ρωσία ὑποχρέωσε τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ τὴν ἀναγνωρίσει ὡς προστάτρια τῶν ὀρθοδόξων πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

τῶν θείων ἐντολῶν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως τὸ σουλτανικὸ δίκαιο νεωτέριζε σὲ σχέση μετὰ τὸ ἱερὸ δίκαιο: διαφορετικὰ, δὲ θὰ εἶχε λόγο ὑπάρξεως.

Ὡστόσο, ὀρισμένοι νεωτερισμοὶ ἐπικράτησαν ἐμπράκτως χωρὶς σουλτανικὰ διατάγματα. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἄρχισε καὶ ἐπεκτάθηκε σὲ διάφορα ἐπίπεδα ἢ χώρους τοῦ κράτους, ἐξ αἰτίας ποικίλων παραγόντων, πού μποροῦν νὰ περιγραφοῦν χωριστά, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἦσαν ἀλληλένδετοι, τόσο μᾶλλον πού ὅλοι ἀνάγονται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὴν ἀδυναμία τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους νὰ ἐλέγξει τίς ἐξελίξεις.

Κατὰ τὸ ἱερὸ δίκαιο, ὁ Θεὸς εἶναι κύριος τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς φύσης καὶ ἐκπροσωπεῖται ἐπὶ τῆς γῆς ἀπὸ ἓνα τοποτηρητὴ, τὸν καλίφη ἢ ἀρχηγὸ τῶν πιστῶν. Οἱ Ὄθωμανοὶ σουλτάνοι πῆραν αὐτὸν τὸν τίτλο τὸ 1517. Καὶ προηγουμένως ὅμως ἐνεργοῦσαν ὡς θεόθεν δικαιούχοι ὅλης τῆς ἐκτάσεως τοῦ κράτους καὶ ὅλων τῶν κατοίκων του. Ἔτσι, καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1517, οἱ σουλτάνοι δικαιωματικὰ ἐκχωροῦσαν διάφορες γαῖες σὲ ἱερά ἰδρύματα ἢ σὲ φυσικὰ πρόσωπα ἢ ἀνακαλοῦσαν αὐτὲς τίς ἐκχωρήσεις. Ἐπίσης εἶχαν δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων κατοίκων τοῦ κράτους, εἴτε πιστῶν εἴτε ἀπίστων.

Καὶ ἡ διάκριση τῶν ἀνθρώπων σὲ πιστοὺς καὶ ἄπιστους ἀνήκει στὸ ἱερὸ δίκαιο. Οἱ πιστοὶ συναποτελοῦν μιὰ κοινότητα ἢ ἀδελφότητα, στὴν ὁποίαν εἰσέρχονται καὶ ὅσοι ἀσπάζονται τὸν ἰσλαμισμό ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἡ σουλτανικὴ βούληση εἰσήγαγε ἀνισότητες στὴν κοινότητα τῶν πιστῶν. Ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα οἱ σουλτάνοι ἐπέλεξαν τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματούχους τοῦ κράτους ὄχι μετὰξὺ τῶν ἐλευθέρων πιστῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἰδιότητα σουλτανικῶν δούλων. Ἐνῶ αὐτὴ ἡ πρακτικὴ καταργήθηκε ὑπὸ τὴν πίεση τῶν μεγάλων τιμαριούχων, οἱ σουλτάνοι ἐξακολούθησαν νὰ δημιουργοῦν ἀνισότητες μετὰ τίς εὐνοίες καὶ τίς δυσμένειές τους. Οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἀπλῶς ἀνεκτοὶ ἀπὸ τὸν ἱερὸ νόμο. Αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ μειονεξία ἀπαμβλύνθηκε ἄλλοτε μετὰ σουλτανικὲς ἀποφάσεις καὶ ἄλλοτε μετὰ τὴν ἀνοχὴ τῆς ἐξουσίας. Μετὰ σουλτανικὲς ἀποφάσεις ἐπιτράπηκε στοὺς χριστιανοὺς Ὀρθοδόξους, στοὺς χριστιανοὺς Ἀρμενίους καὶ στοὺς Ἑβραίους νὰ ἀποτελέσουν ὀργανωμένες θρησκευτικὲς κοινότητες. Ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ κοινότητα στελεχώθηκε μετὰ τοὺς ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν Πατριάρχη. Ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς διακρίνονταν ἱστορικὰ σὲ διάφορες ἐθνότητες ἢ ἀπλῆς γλωσσικὲς ὁμάδες. Ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀδιαφόρησε γι' αὐτὲς τίς διακρίσεις.

Σὲ κάθε ἰσλαμικὴ κοινωνία, ἡ ὀργάνωσή της κατὰ τὸ ἱερὸ δίκαιο διασταυρώνεται μετὰ διακρίσεις ἄλλων κατηγοριῶν. Ἀνάλογα μετὰ τὸ κριτήριον — εἴτε τῆς ἐλευθερίας, εἴτε τῆς ἰδιοκτησίας, εἴτε τοῦ παραγωγικοῦ κλάδου — αὐτὲς οἱ κατη-

γορίες ἦσαν: Ἐλεύθεροι, ἢ δουλοπάροικοι, ἢ δοῦλοι. Ἴδιοκτῆτες ἢ ἀκτῆμονες. Ἀγρότες ἢ βιοτέχνες, ἢ ἔμποροι καὶ ἄλλοι παραγωγοὶ τοῦ τριτοβάθμιου τομέα. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὰς τίς διακρίσεις δὲ σταματοῦσε στὰ ὅρια μεταξύ πιστῶν καὶ ἀπίστων. Ὅλες ἀπαντοῦσαν καὶ μεταξύ τῶν πιστῶν καὶ μεταξύ τῶν ἀπίστων. Ὅμως οἱ πιστοὶ καὶ οἱ ἀπίστοι τῆς ἴδιας κοινωνικῆς κατηγορίας δὲ σχημάτισαν ἐνιαῖες τάξεις. Ἡ θρησκευτικὴ χωριστικὴ γραμμὴ καὶ ἡ ἀνισότης τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἀπίστων — οἱ πλουσιότεροι μεταξύ ἀπίστων ἦσαν νομικὰ καὶ ἠθικὰ κατώτεροι ἀπὸ τοὺς πιὸ φτωχοὺς πιστοὺς — ἀνέστειλαν τὴ διαμόρφωση κοινῶν συμφερόντων, κοινῶν νοοτροπιῶν καὶ κοινῶν ἐπιδιώξεων.

Ἐκτὸς τούτου, ἡ κοινότητα τῶν πιστῶν εἶχε ἀπὸ μιὰ ἀποψη χαρακτῆρα καὶ νοοτροπία ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης: ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν μποροῦσαν νὰ παρασιτοῦν εἰς βᾶρος τῶν ἀπίστων. Ὡστόσο οὔτε οἱ πιστοί, οὔτε οἱ ἀπίστοι ἀποτελοῦσαν τάξεις ἢ κλάστες. Οἱ πιστοὶ δὲν καθήλωναν νομικὰ τοὺς ἀπίστους στὴν κοινότητα ἔπου εἶχαν βρεθεῖ. Ἀντίθετα εὐνοοῦσαν τὴν ἄνοδόν τους στὴ δική τους κοινότητα καὶ ἐνόητε ἀσκοῦσαν βία γιὰ τοῦτο. Καὶ οἱ ἀπίστοι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, δὲ διεκδικοῦσαν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δικαιώματα γιὰ τὴν κοινότητά τους, ἀλλὰ ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ ἀνέλθουν στὴν ἀνώτερη κοινότητα.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τίς διάρκειες στοὺς τομεῖς τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας, τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ὁφείλουμε ὅμως νὰ προσέξουμε καὶ τίς μεταβολές ποὺ σημειώθηκαν στοὺς ἴδιους τομεῖς.

Τὸ ὅλο ὀθωμανικὸ σύστημα διαμορφώθηκε μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη ἐδαφικῶν κατακτήσεων ὑπὸ τίς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, καὶ μάλιστα ὑπὸ τίς τότε συγκυρίες ἀφ' ἐνὸς τῶν ἐσωτερικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ σχέσεων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν συσχετισμῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα οἱ διεθνεῖς οἰκονομικοί, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ συσχετισμοὶ μεταβλήθηκαν εἰς βᾶρος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα οἱ κατακτήσεις της ἀνακόπησαν, οἱ παραγωγικὲς σχέσεις ἀπαρχαιώθηκαν καὶ οἱ θεσμοὶ της ἀποδιοργανώθηκαν. Οἱ μεταβολές αὐτῶν τῶν βασικῶν συντεταγμένων καὶ τῶν ἐπιπτώσεών τους διαπλέκονται μεταξύ τους καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται.

Γιὰ τὰ τουρανικὰ καὶ τὰ μογγολικὰ φύλα τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας οἱ λεηλασίες ἐτοιμῶν προϊόντων, οἱ αἰχμαλωσίες ἀνθρώπων, οἱ ἀρπαγὲς ποιμνίων καὶ οἱ κατακτήσεις γαιῶν ἦσαν πηγὲς πλοῦτου ἐξ ἴσου σημαντικὲς μὲ τὴν κτηνοτροφία. Γιὰ τοὺς μουσουλμάνους, ὁ πόλεμος καὶ οἱ κατακτήσεις ἦσαν ἱερὸ καθήκον μὲ ἄμεσο στόχο τὴν ἐξάπλωση τῆς ἰσλαμικῆς πίστεως. Οἱ Ὀθωμανοὶ — Τουρανοὶ μαζὶ καὶ μουσουλμάνοι — σχημάτισαν κράτος στὴν ἀρχαία Βιθυνία. Στὸ μεταξύ εἶχαν ἐκτιμήσει τὴν ἀξία τῆς γεωργίας καὶ ἀπολάμβαναν ἀπὸ αὐτὴν σημαντικὸ ποσοστὸ τοῦ ἐθνικοῦ

είσοδηματος. Ἐξακολουθοῦσαν ὅμως νὰ διεξάγουν πολέμους καὶ νὰ κατακτοῦν χώρες. Κάθε νικηφόρος πόλεμος ἀπέφερε λεία καὶ αἰχμαλώτους, κάθε κατάκτηση πρόσθετε νέες ἐκμεταλλεύσιμες γαῖες, νέους ὑποτελεῖς καλλιεργητές, νέους προσηλύτους ποὺ διεύρυναν τὴ μουσουλμανικὴ κοινότητα. Γιὰ τέσσερες αἰῶνες οἱ νικηφόροι πόλεμοι καὶ οἱ κατακτήσεις ἀποτέλεσαν τὴν ἀποδοτικότερη πλουτοπαραγωγικὴ ἐνασχόληση γιὰ τοὺς πιστοὺς καὶ τὸ κράτος τους.

Ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα ἔβαιναν κατ' εὐχὴν, ἡ μοναρχικὴ, ἀπολυταρχικὴ καὶ συγκεντρωτικὴ διακυβέρνησή του ἀπέδιδε τὸ μέγιστο τῶν πλεονεκτημάτων της κατὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὴ διανομὴ λείας καὶ γαιῶν, καθὼς καὶ κατὰ τὴ διαχείριση διοικητικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὑποθέσεων. Ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς ἦταν ἐπίσης ἀσυναγώνιστος. Ἔτσι τὸ κράτος καὶ ἡ πολεμικὴ του μηχανὴ λειτούργησαν ὡς πραγματικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις.

Ἐπειτα ἀπὸ κάθε κατάκτηση τὸ ἔδαφος περιερχόταν στὸν σουλτάνο, γιὰ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ αὐτὸν σὲ κατηγορίες γαιῶν, ποὺ προβλέπονταν ἀπὸ τὸ ἰσχύον δίκαιο: δημόσιες, βακουφικὲς καὶ ἰδιωτικὲς. Οἱ δημόσιες γαῖες διακρίνονταν σὲ ὑποκατηγορίες: (1) κρατικὲς, (2) σουλτανικὲς, (3) περιερχόμενες ἐκ τῶν ὑστέρων στὸν σουλτάνο, ἀπὸ δημεύσεις ἢ ἀπὸ ἔλλειψη κληρονόμων, (4) τῶν μελῶν τοῦ σουλτανικοῦ οἴκου, (5) τῶν βεζίρηδων, (6) τῶν ἄλλων πασάδων, (7) τῶν σαντζάκιμπέδων καὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, (8) τιμάρια, (9) ἔρημες. Ὁ σουλτάνος ἐκχωροῦσε τὴ διαχείριση τιμαρίων καὶ τὴν ἐπικαρπία τῶν εἰσοδημάτων τους ἀπὸ γεωργικὴ παραγωγή καὶ ἀπὸ φεουδαλικὰ δικαιώματα σὲ ἄτομα ποὺ ἀναλάμβαναν τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐπιστρατεύονται τὰ ἴδια καὶ νὰ ὀδηγοῦν μαζί τους ὀπλισμένους στρατιῶτες ἀριθμοῦ ἀναλόγου μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν τιμαριωτικῶν γαιῶν ποὺ νέμονταν. Οἱ τιμαριούχοι δὲ μπορούσαν νὰ πουλήσουν ἢ νὰ δωρίσουν ἢ νὰ κληροδοτήσουν ἔστω καὶ μέρος αὐτῶν τῶν γαιῶν. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τιμαριούχου, ὁ σουλτάνος ἐγκαθιστοῦσε ὡς διάδοχο ἕνα γιό τοῦ πεθαμένου, ὄχι ὑποχρεωτικά, ἀλλὰ ἐθιμικά. Ὡστόσο, μέσα στὰ τιμάρια ὑπῆρχε μιὰ ἰδιόκτητη ἔκταση. Δευτερογενῶς οἱ σουλτάνοι καὶ οἱ ἰδιῶτες — μουσουλμάνοι καὶ μὴ — δώριζαν γαῖες ἀπὸ τὶς ἰδιοκτησίεις τους σὲ ἱερὰ ἰδρύματα. Οἱ περιουσίεις τῶν ἱερῶν ἰδρυμάτων — ewkafl, ἑλληνικά: βακούφια — ἐτύγχαναν εἰδικῆς νομικῆς προστασίας. Ἰδιωτικὲς γαῖες ἀφήνονταν σὲ ἄπιστους ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους. Ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονες, οἱ μουσουλμάνοι κατέβαλλαν στὸ σουλτάνο δεκάτῃ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς, οἱ μὴ μουσουλμάνοι ὀφείλαν καὶ ἄλλων εἰδῶν γεωργικοὺς φόρους, καθὼς καὶ τὸν κεφαλικόν. Κάθε καλλιεργητὴς τιμαριωτικῆς γῆς εἶχε ἕνα γραπτὸ τίτλο ποὺ τοῦ ἔδινε δύο δικαιώματα: νὰ γεωργεῖ ὀρισμένη ἔκταση καὶ νὰ ἀπολαμβάνει τὰ προϊόντα ποὺ ὑπολείπονταν μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς γαιοπροσόδου, τῶν φεουδαλικῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν φόρων. Αὐτὸς ὁ τίτλος ἦταν

ἀναφάιρετος και μεταβιβάσιμος δια κληρονομίας, δωρεᾶς, προικοδοτήσεως και πωλήσεως. Οἱ καλλιεργητὲς ἰδιωτικῶν γαιῶν δὲν εἶχαν αὐτὰ τὰ δικαιώματα και οἱ σχέσεις τους με τοὺς ἰδιοκτῆτες ρυθμίζονταν με ἰδιωτικές συμφωνίες.

Ἐκ τῆν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς (1492) και ἔπειτα τὰ κράτη τῆς Δύσης ποὺ ἀντλοῦν πλοῦτη ἀπὸ ὑπερπόντιες πηγές προοδεύουν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις σὲ σχέση με τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία και πολλὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη θὰ ὑποστοῦν τὶς συνέπειες τῶν νέων δεδομένων δια μέσου διαφόρων διαδικασιῶν, ὅπου στοὺς ἐξωγενεῖς δυσμενεῖς παράγοντες θὰ προστεθοῦν και ἐσωγενεῖς. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ἀρνητικοί, ἄλλοι ἔγιναν ζημιογόνοι, ὅταν συνδυάσθησαν με νέες καταστάσεις.

Ἐνῶ στὴν προοδεύουσα Δύση ἡ βιοτεχνική παραγωγή ἀναπτύσσεται χάρι με διάφορες τεχνικὲς βελτιώσεις και ἀποδίδει κέρδη, και ἐνῶ αὐτὰ τὰ κέρδη ἐπενδύονται στὶς ἴδιες ἐπιχειρήσεις ἢ ἀλλοῦ, στὴν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία δροῦν ἀντιπαραγωγικὲς δυνάμεις. Μεταξὺ ἄλλων, οἱ συντεχνίες ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά ἐπιβάλλουν στὰ μέλη τους τὴν τήρηση ἀπαρχαιωμένων τύπων και ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀναλίσκονται σὲ μὴ οἰκονομικὲς ἐπιδιώξεις: κάθε κλαδικὴ συντεχνία ἀνταγωνίζεται τὶς ἄλλες για νὰ ἀποκτήσει κάποιο προνόμιο συμβολικῆς ἀξίας. Τὰ ἐγχώρια βιοτεχνικὰ προϊόντα ποὺ παράγονταν ὑπὸ αὐτοῦς τοὺς ὅρους δὲν ἦσαν πιά ἀνταγωνιστικὰ οὔτε ὡς πρὸς τὴν ποιότητα οὔτε ὡς πρὸς τὴν τιμή. Για τοῦτο ὄχι μόνον δὲν ἐξάγονταν, ἀλλὰ και ὑποχωροῦσαν μπροστὰ σὲ ξένα προϊόντα μέσα στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά. Λίγα ἐγχώρια βιοτεχνικὰ προϊόντα παρέμειναν ἀνταγωνιστικὰ και ἐξάγονταν στὸ ἐξωτερικό: ἐκεῖνα ποὺ παράγονταν ὄχι ἀπὸ τεχνίτες ἐνταγμένους σὲ συντεχνίες, ἀλλὰ ἀπὸ οἰκογένειες ἢ ἀπὸ συνεταιρισμούς. Και οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἐπιχειρήσεων, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦσαν ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὶς συντεχνιακὲς δεσμεύσεις, εἶχαν και ἓνα ἄλλο πλεονέκτημα: ἔλεγχαν τὴν παραγωγή τῶν πρώτων ὑλῶν, μαλλί, λινάρι, βαμβάκι, φυτικὲς ἢ ζωϊκὲς χρωστικὲς οὐσίες.

Οἱ ἀρνητικὲς ἐξελίξεις στὴν ὀθωμανική βιοτεχνία προκαλοῦσαν συνεχεῖς ἀυξήσεις στὶς τιμές τῶν ἐγχωρίων γεωργικῶν προϊόντων και πρώτων ὑλῶν. Ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν ἐπιτεινόταν ἐξ αἰτίας τῆς διεθνοῦς πτώσεως τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος και τῶν πολυτίμων μετάλλων, κατὰ τὸν ρυθμὸ τῆς διαθεσιμότητος χρυσοῦ και ἀργύρου ποὺ μεταφερόταν στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ και τὴν Ἀφρικὴ. Ἔτσι οἱ ἀγοραστὲς στὴν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία χρειάζονταν ὀλοένα περισσότερο χρυσάφι και ἀσήμι, για νὰ πληρώσουν τὰ ξένα προϊόντα, ἀλλὰ και τὰ ἐγχώρια.

Οἱ εἰσαγωγὲς τῶν ξένων προϊόντων και οἱ ἐξαγωγὲς τῶν ἐγχωρίων μονοπωλήθηκαν ἀπὸ ξένους ἐμπόρους και οἱ μεταφορὲς τους περιῆλθαν σὲ ξένους πλοιοκτῆτες.

Ἡ κατάσταση ἐπιβαρύνθηκε ἐπειδὴ, ἐνῶ ἡ πλούσια Δύση ἐπιτύγχανε νὰ συσ-

σωρεύει κεφάλαια με τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μερκαντιλισμοῦ — ἐμποδίζοντας τὶς εἰσαγωγὰς με ὑψηλοὺς δασμοὺς καὶ προωθώντας τὶς ἐξαγωγὰς με διάφορους τρόπους<sup>2</sup> — ἢ ἡγετική τάξῃ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατεχόταν ἀπὸ ἐπικουρία καταναλωτική μανία. Γιὰ νὰ ἔχει φθηνὰ καὶ ἄφθονα ξένα προϊόντα, κρατοῦσε τὰ εἰσαγωγικὰ τέλη κατὰ κανόνα στὸ 5%, χαμηλότερα σὲ περιπτώσεις ρήτρας τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους. Ἔτσι ὅμως ἀναπτύχθηκαν χρόνιες πληθωριστικὲς τάσεις πού ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὶς διαδοχικὲς μειώσεις τῆς περιεκτικότητος τῶν ὀθωμανικῶν νομισμάτων σὲ εὐγενῆ μέταλλα. Οἱ ἀμοιβές σὲ χρῆμα ἔχαναν διαρκῶς ἀγοραστικὴ ἀξία.

Ἄφ' ὅτου ἔληξαν οἱ νικηφόροι πόλεμοι καὶ οἱ κατακτήσεις (17ος αἰώνας), ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὰ ἰθύνοντα στρώματα στερήθηκαν τὴν κυριότερη πηγὴ πλούτου καὶ δύναμης. Ἐξ αἰτίας τούτου ἀυξήθηκαν οἱ πιέσεις στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία γιὰ μεγαλύτερη παραγωγή. Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία δέχθηκε πιέσεις πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες: τὴ ζήτηση ὀρισμένων προϊόντων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὴν προσφορὰ ὑψηλοτέρων τιμῶν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ.

Ἰπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, οἱ ἰδιοκτῆτες γαιῶν καὶ οἱ τιμαριοῦχοι ἐπιδίωξαν καὶ ἐπέτυχαν οἱ μὲν πρῶτοι νὰ ἐπεκτείνουν τὶς ἐγγειες κτήσεις τους, οἱ δὲ δεῦτεροι νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸ κράτος τίτλους ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῶν τιμαρίων τους — πού ἔτσι ἔπαψαν νὰ εἶναι τιμάρια καὶ νὰ ἀνήκουν στὴ μεγάλη κατηγορία τῶν δημοσίων γαιῶν. Ἡ δίψα γιὰ ἰδιοκτησία ἱκανοποιήθηκε μὲ νόμιμους καὶ παράνομους τρόπους. Ἔτσι σχηματίσθηκαν πολυάριθμες μεγάλες καὶ πολὺ μεγάλες ἰδιόκτητες μονάδες. Ἀντίστροφα συρρικνώθηκαν ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία, ἡ τιμαριωτικὴ γῆ καὶ ἡ σουλτανικὴ γῆ.

Παράλληλα μὲ τὶς ὡς ἄνω ἐξελίξεις διαδόθηκε ὁ θεσμὸς τῆς παραχωρήσεως ἐκ μέρους τοῦ σουλτάνου σὲ διάφορα φυσικὰ ἢ νομικὰ πρόσωπα δικαιωμάτων ἐπικαρπίας τῶν προσόδων ἀπὸ μιὰ σουλτανικὴ γεωργικὴ ἔκταση ἢ ἀπὸ φόρους καὶ δασμοὺς μιᾶς περιοχῆς (μεγαλύτερης ἢ μικρότερης), συνολικὰ ἢ μερικὰ. Οἱ ἀποδέκτες τῆς ἐπικαρπίας διόριζαν ἐκπροσώπους τους ἐπὶ τόπου. Ἐκεῖνοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νοίκιαζαν σὲ πλειοδότες τὴν ἀπόληψη τῶν παραγομένων εἰδῶν ἢ τῶν ἐσόδων ἀπὸ εἰσπραξὴ τελῶν καὶ ἄλλων δικαιωμάτων.

Οἱ ἰδιοκτῆτες γαιῶν, οἱ τιμαριοῦχοι, οἱ ἐπικαρπωτὲς σουλτανικῶν γαιῶν καὶ οἱ ἐκπρόσωποί τους, καθὼς καὶ οἱ ἐνοικιαστὲς αὐτῶν τῶν ἐπικαρπωτῶν ἐπιδιώκουν

2. Τὰ κράτη τῆς Δύσεως πού παρήγαν ἐπεξεργασμένα προϊόντα ἐπιδίωκαν νὰ ἐπιτύχουν ἀπὸ ἄλλα κράτη χαμηλότερους εἰσαγωγικούς δασμοὺς καὶ ὅσα εἶχαν ἀποικίες τὶς ὑποχρέωναν νὰ ἀγοράζουν μόνο μητροπολιτικὰ προϊόντα.



τὴν αὐξήση τῶν κερδῶν τοὺς μὲ κάθε τρόπο: ἐπεκτείνουν τὴν ὑπὸ ἐκμετάλλευσήν ἐπιφάνεια κάθε κτήματος, βελτιώνουν τὶς καλλιέργειες (τὰ ἰδιόκτητα καλλιεργοῦνται καλύτερα ἀπὸ τὰ τιμάρια), συμπιέζουν τὰ καλλιεργητικὰ ἔξοδα, αὐξάνουν τὶς ἀπαιτήσεις τοὺς ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς πέραν τῶν ἕως τότε καθιερωμένων. Οἱ καλλιεργητὲς ἀποδέχονται δυσμενέστερους ὄρους, γιατί ὁ ἀριθμὸς τοὺς μεγαλώνει, καθὼς ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ τέως μικροὶ ἰδιοκτῆτες ποὺ ὑπέκυψαν στὸν ἀνταγωνισμό.

Χάρη στὴν ἐπέκτασή τῆς ἔργειας ἰδιοκτησίας ἐν γένει, στὴ δημιουργία πολὺ μεγάλων καὶ μεγάλων ἰδιωτικῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων, στὴν περισσότερη ἐντατικὴ καὶ φροντισμένη καλλιέργειά τοὺς, καθὼς καὶ στὴν πίεση ἐπὶ τῶν καλλιεργητῶν, αὐξήθηκαν οἱ ποσότητες τῶν πρὸς πώληση γεωργικῶν προϊόντων. Ἔτσι ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία εἰσῆλθε στὴ φάση τῆς ἐμπορευματοποιήσεως. Κατὰ συνέπεια οἱ ἰδιοκτῆτες, ἀλλὰ καὶ οἱ διαχειριστὲς σουλτανικῶν ἐκχωρήσεων ἀνέπτυξαν ἐμπορικὴ νοοτροπία. Σὲ λίγο οἱ ἰδιοκτῆτες ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς νὰ καταβάλουν ὡς γαιοπρόσοδο ὄχι ἓνα ποσοστὸ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἓνα συμφωνημένον χρηματικὸ ποσὸ καὶ οἱ ἀποδέκτες φεουδαλικῶν δικαιωμάτων, οἱ διαχειριστὲς σουλτανικῶν ἐκχωρήσεων καὶ οἱ ἐνοικιαστὲς φόρων ζητοῦν χρῆμα ἀντὶ εἵδους. Εἶναι εὐλόγον νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ μαζικὴ προσφορὰ προϊόντων ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς καὶ τοὺς φορολογούμενους, ποὺ ἐπείγονταν νὰ πληρώσουν σὲ χρῆμα τὴ γαιοπρόσοδο καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις, θὰ συμπίεζε τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων. Πιστεύω ὅτι οἱ ἀπολλῆπτες τῆς γαιοπροσόδου, τῶν ἄλλων δικαιωμάτων καὶ τῶν φόρων, ἀπαιτοῦσαν προσυμφωνημένη ποσότητα χρήματος ἀντὶ προϊόντων, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴν ἐπωμίζονται τὴ ζημίαν ἀπὸ πώληση προϊόντων τὴν ἐποχὴ μαζικῆς προσφορᾶς τοὺς.

Τὰ περισσεύματα ποὺ διέθεταν, μετὰ τὰ ἔξοδα διαβίωσης, οἱ ἀπολλῆπτες γαιοπροσόδων, φεουδαλικῶν δικαιωμάτων καὶ ἄλλων εἰσοδημάτων ἐπενδύονταν κυρίως σὲ ἀγορὰς καὶ ἄλλων γαιῶν καὶ σὲ ἐνοικιάσεις φόρων, κατὰ δεύτερον λόγον καὶ εὐκαιρικὰ σὲ τοκοφόρα δάνεια. Τὸν 18ον αἰῶνα ἐμφανίζονται ἐπίσης γαιοκτῆμονες ποὺ ἐπιδίδονται σὲ ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις.

Ἄφ' ὅτου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ ἐκστρατεῖες καὶ οἱ κατακτήσεις ἔπαψαν νὰ συμβάλλουν στὴ συντήρησιν τῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ὅλη οἰκονομία ἔλαβε τὴν κατιούσα, οἱ σουλτάνοι περιῆλθαν σὲ ἀδυναμία πληρωμῶν. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ νέα δημοσιονομικὴ κατάσταση, μάλιστα δὲ γιὰ νὰ πληρώσουν τοὺς μισθοὺς τῶν στρατιωτῶν, οἱ σουλτάνοι κατέφυγαν στὸ μέτρο νὰ πουλοῦν κρατικὰ ἀξιώματα μὲ πλειοδοσία. Ἔτσι αὐτὰ μὲν δὲν δίνονταν πιά στοὺς ἱκανότερους, ἐκεῖνοι δὲ ποὺ τὰ ἐξαγόραζαν, τὰ ἐκμεταλλεύονταν γιὰ κερδοσκοπία.

Ἡ διαφθορὰ τοῦ συστήματος ἔφθασε ὡς τὸ ἐπίπεδον τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας.

Ἐκ τὸ 1617 ὁ κενὸς θρόνος περιερχόταν στὸν πρεσβύτερο μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν τοῦ ἐκλιπόντος σουλτάνου. Ἔτσι οἱ βασιλεύοντες ἦσαν γέροντες καὶ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τους πού τὸ συγκροτοῦσαν μὲ ἀνίκανα καὶ ἰδιοτελεῖ ἄτομα.

Οἱ πόλεμοι κατὰ τῶν Ἀψβούργων ἀπέδειξαν ὅτι οἱ σπαχῆδες δὲν ἦσαν σὲ θέση νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς νέους εὐρωπαϊκοὺς στρατούς. Οἱ σουλτάνοι ἄρχισαν ἀπὸ τότε νὰ στρατολογοῦν μισθοφόρους, οἱ ὅποιοι διέθεταν δικό τους ἐλαφρὸ ὄπλισμό. Ὅταν ὅμως σταματοῦσαν οἱ πόλεμοι, οἱ περισσότεροι μισθοφόροι ἀπολύονταν. Οἱ ἀπολύμενοι σχηματίζαν πολυμελεῖς ληστρικές συμμορίες πού δῆωναν τὴν ὕπαιθρο καὶ καταλήστευαν τοὺς χωρικούς. Ὅσοι πάλι μισθοφόροι διατηροῦνταν σὲ ὑπηρεσία δὲν πληρώνονταν τακτικά. Ἡ δυσφορία τους μεγάλωνε περισσότερο, καθὼς διαπίστωναν ὅτι οἱ γενίτσαροι ἔχουν μόνον μισθοδοτοῦνταν, ἀλλὰ καὶ διατηροῦσαν τὰ παλαιὰ προνόμιά τους.

Ἐπίσης οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀριστοκράτες δὲν ἀνέχονταν τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι — πού περιέβαλλαν τὸν σουλτάνο, πού ἀπολάμβαναν τὴν εὐνοιά του, πού ἀσκοῦσαν ἐπιρροή ἐπάνω του, καὶ πού διορίζονταν ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλων περιφερειακῶν καὶ στρατιωτικῶν διοικήσεων — δὲν προέρχονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ἀπογόνους τῶν ἔνδοξων γαζήδων (ἡρώων τῶν κατακτητικῶν πολέμων) καὶ μεγάλους τιμαριούχους, ἀλλὰ ἀπὸ δούλους τοῦ σουλτάνου — αὐτὴ ἦταν ἡ νομικὴ κατάσταση τῶν γενιτσάρων. Οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀριστοκράτες συμμάχησαν μὲ τοὺς μισθοφόρους, πού ἄλλωστε ὑπηρετοῦσαν ὑπὸ τὶς διαταγές τους, ἐναντίον τῶν γενιτσάρων καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ σουλτάνου.

Ἀλλὰ καὶ οἱ γενίτσαροι δὲν ἦσαν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ ὅσα εἶχαν. Ἀπαιτοῦσαν τὸ δικαίωμα νὰ μεταβιβάζον τὴν ιδιότητά τους μὲ τὰ παρορματοῦντα προνόμια στοὺς γιούς τους.

Τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα ἡ σουλτανικὴ ἐξουσία βρέθηκε ἀντιμέτωπη μὲ ἐξεγέρσεις ἀφ' ἑνὸς τῶν ἐπαρχιακῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν μισθοφόρων, ἀφ' ἑτέρου τῶν γενιτσάρων. Οἱ τελευταῖοι ἔγιναν κύριοι τῆς Πύλης καὶ θανάτωσαν τὸν Κύριό τους (1622). Ἡ σουλτανικὴ ἀρχὴ ἀποκαταστάθηκε, ἀλλὰ οἱ γενίτσαροι καὶ οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀριστοκράτες ἐπέβαλαν τὶς ἀξιώσεις τους. Ἡ ιδιότητα τοῦ γενίτσαρου μεταβιβάζεται πιά κληρονομικά, καὶ παράλληλα γίνεται προσιτὴ στοὺς γόνους τῶν ἐπαρχιακῶν ἀριστοκρατῶν. Ἔτσι αὐτοὶ μὲν ἀποκτοῦν τὰ προνόμια τῶν γενιτσάρων, νοθεύεται ὅμως ὁ χαρακτήρας τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος καὶ διογκώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν του. Ἐπειδὴ τὸ κράτος δὲ μπορεῖ πιά νὰ τοὺς συντηρεῖ, οἱ γενίτσαροι ἀσκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ ἐπιδιώκουν παράνομα κέρδη μὲ πιέσεις, ἐκβιασμούς, τρομοκρατία.

Στὴ συνέχεια ἡ τοπικὴ ἀριστοκρατία ἐνισχύθηκε εἰς βάρος τῆς σουλτανικῆς

ἐξουσίας. Οἱ ἀγιάννηδες στήν Εὐρώπη, οἱ ντερεμπέηδες στήν Ἀσία διατηροῦν δικούς τους στρατούς καί δέν ὑπακούουν στό Κέντρο.

Ἐκ τῆν ἄλλῃ ὅμως μεριά οἱ νομιμόφρονες ἐπαρχιακοὶ διοικητὲς παύουν νὰ ἐλέγχουν ὀλόκληρα διαμερίσματα τῆς περιφερείας τους: ἐκεῖνα πού ἔχουν ἐκχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ σουλτάνο σὲ διάφορα πρόσωπα πρὸς ἐπικαρπία. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐπικαρπωτῶν, ἀκόμη καὶ οἱ μισθωτὲς καὶ ὑπομισθωτὲς τους, ἔχουν διοικητικὰ δικαιώματα καὶ δέν ὑπακούουν στοὺς ἐπὶ τόπου πασάδες, ἀλλὰ στοὺς ἐπικαρπωτὲς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν προστασία τῆς Πύλης.

Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἔτεινε νὰ ἀντλεῖ αἷμα, ἐργατικὴ δύναμη, εἰσοδήματα καὶ συσσωρευμένο πλοῦτο ἀπὸ τοὺς ὑπόδουλους λαούς. Ὁ κρατικὸς ὀργανισμὸς τῆς ἐξυπηρετοῦσε αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς: ἐκμεταλλεῦταν καὶ καθήλωνε αὐτοὺς τοὺς λαούς μὲ τόσο μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητά ἐφ' ὅσον ἡ οἰκονομία καὶ ἡ διοίκηση ἀνταποκρίνονταν στὶς ἀνάγκες τοῦ κράτους. Τὰ ἐκφυλιστικὰ σύνδρομα πού ἐμφανίσθησαν στήν οἰκονομία καὶ στὴ διοίκηση εἶχαν ἀντιφατικὲς ἐπιδράσεις στοὺς ὑπόδουλους. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ διαστρεβλώσεις πού ὑπέστη ἡ οἰκονομία, οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τους, ἡ δημοσιονομικὴ κατάρρευση, ἡ διαφθορὰ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἡ ἀργυρολογία τῶν κρατικῶν ὀργάνων ἀπὸ τὴν κορυφή ὡς τὴ βάση, ἡ ἀναρχία, ἡ ἀνασφάλεια ἐπιδεινώσαν τὴ θέση τῶν ὑπόδουλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ ὅμως μεριά, ὀρισμένες κρατικὲς ἀδυναμίες καὶ ἀνάγκες δημιούργησαν γι' αὐτοὺς εὐκαιρίες καὶ δυνατότητες γιὰ νὰ ἀποφεύγουν ὀρισμένα δεινὰ τῆς δουλείας, γιὰ νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν, γιὰ νὰ προωθηθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας καὶ γιὰ νὰ πορευθοῦν πρὸς ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση.

## 2. Ἡ ἐλληνικὴ ἐθνότητα μέσα στήν ὀθωμανικὴ κοινωνία

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας οἱ Ἕλληνες ἀποτέλεσαν μιὰ ὀμάδα πού διακρινόταν ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες ὀμάδες καὶ ἀντικειμενικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ. Μερικοὶ ἐρευνητὲς χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν ὀμάδα ἔθνος καθ' ἑλὴ τὴ διάρκειά τῆς τουρκοκρατίας, ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἔγινε ἔθνος κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἢ καὶ ἀργότερα. Αὐτὴ ἡ διαφωνία ὀφείλεται σὲ συνδυασμὸ δύο λόγων: (1) Οἱ μὲν ἔχουν γιὰ τὸ ἔθνος μιὰ ἰδέα ἐμπειρικὴ καὶ συμβατικὴ, οἱ δὲ εἴτε γνωρίζουν εἴτε ἀπηχοῦν θεωρητικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους καὶ μελέτες γιὰ τὴ γένεση τῶν ἐθνῶν. (2) Ἀλλὰ, ἐνῶ οἱ πρῶτοι ἀντισταθμίζουν τὴ θεωρητικὴ ἀδυναμία τους μὲ τὴν προσοχή πού δίνουν στὰ μαρτυρημένα ἱστορικὰ φαινόμενα, οἱ δεῦτεροι ἀποστρέφουν τὸ βλέμμα ἀπὸ τὰ μαρτυρημένα ἱστορικὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα δέν ἀντιστοιχοῦν στήν ἰδέα τοῦ ἔθνους πού ἔχουν ἀποδεχθεῖ.

Πίσω δηλαδή από τη διαφωνία ως πρὸς τὸ ἂν οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἢ ὄχι ἔθνος πρὶν ἀπὸ τὸν 18ον αἰώνα διαπιστώνονται οὐσιαστικὲς ἀδυναμίες. Ἐγγύτερη ἐξέταση τῶν πραγμάτων ἐντοπίζει αὐτὲς τὲς ἀδυναμίες καὶ τὲς αἰτίες τους.

Θὰ ἀρχίσω μὲ τὴ διαπίστωση τῆς ἀσυστοιχίας ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ ὄρο ἔθνος καὶ τοὺς δυτικούς ὄρους ποὺ ἐδράζονται στὸν λατινικὸ *natio* καθὼς καὶ ἀνάμεσα στὰ παράγωγα τοῦ ἐνὸς καὶ τῶν ἄλλων. Ἡ ἑλληνικὴ λογιόσυνη συνάντησε τὸν 18ον αἰώνα τὸν ξένο ὄρο (γαλλικὸ καὶ ἀγγλικό) *nation*, ποὺ τότε καὶ ἀργότερα εἶχε διάφορες σημασίες: τὲς ἀρχαιότερες (ἀπὸ τὸν μεσαίωνα) «ὁμάδα ἀνθρώπων μὲ κοινὰ διακριτικὰ γνωρίσματα πολιτιστικῆς φύσεως» καὶ «λαὸς», καὶ τὲς νεότερες (τοῦ 18ου αἰώνα) «ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ συγκροτοῦν πολιτικὴ κοινότητα, κυρίαρχη, ἐγκατεστημένη σὲ ἐνιαία χώρα καὶ ὑποκειμένη σὲ κοινούς νόμους», καὶ «κράτος». Οἱ Ἕλληνες λόγιοι ἀπέδωσαν τότε αὐτὸν τὸν ὄρο μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἔθνος, ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν ταυτόσημος τοῦ λατινικοῦ *natio*. Μεταγενέστερα, ἡ δυτικὴ ἐπιστῆμη περιόρισε τὸν ὄρο (γαλλικὸ καὶ ἀγγλικό) *nation*, στὲς νέες σημασίες του καὶ ἀναζήτησε ἓνα νέον ὄρο γιὰ τὴν παλιὰ σημασία «ὁμάδα ἀνθρώπων μὲ κοινὰ διακριτικὰ γνωρίσματα πολιτιστικῆς φύσεως». Αὐτὸν τὸν νέον ὄρο, οἱ δυτικὲς γλῶσσες τὸν ἐμπνεύσθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη ἔθνος καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἐπλασαν οὐσιαστικὰ καὶ ἐπίθετα: γαλλ. *ethnie*, *ethnique*, ἀγγλ. *ethnic*, γερμ. *ethnisch*., γαλλ. *ethnographie*, *ethnologie*, *ethnographique*, *ethnologique* (καὶ γερμ. *Ethnographie*, *Ethnologie*), ἀγγλ. *ethnography*, *ethnology*, γαλλ. *ethnogénèse*, ἀγγλ. *ethnogenesis*. Ὁ Ρήγας Φεραῖος ἀπέδωσε τὸν ὄρο *nation* ὡς «λαὸς» (στὴ διατύπωση «αὐτοκράτωρ λαὸς» = «κυρίαρχος λαὸς») καὶ τὸν ὄρο *ethnie* ὡς «γένος». Τὸν 20ὸν αἰώνα Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἐπλασαν τὸν ὄρο *ἐθνότητα* ὡς ἰσοδύναμο τοῦ *ethnie*, ἐνῶ ἀπλῶς υἰοθέτησαν τοὺς ὑπόλοιπους ξένους ὡς *ἐθνογραφία*, *ἐθνολογία*, *ἐθνογραφικός*, *ἐθνολογικός*, *ἐθνογένεση*. Ἐτσι ἡ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα μας χρησιμοποιεῖ λέξεις μὲ τὸ θέμα *ἐθν* - γιὰ ἔννοιες ποὺ διεθνῶς ἔχουν χωριθεῖ σὲ δύο ἐννοιολογικὲς οἰκογένειες καὶ ἔχουν κατανεμηθεῖ σὲ δύο διαφορετικὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα. Ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ πολλοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο ἔθνος στὴ θέση καὶ τοῦ *ethnie* καὶ τοῦ *nation* καὶ τοὺς ὄρους *ἐθνολογικός* καὶ *ἐθνικός* ὡς ἰσοδύναμοις. Τέλος, καὶ ἐκτὸς τῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων, ὅλοι χρησιμοποιοῦμε τὸ *ἐθνικός* στὴ θέση τοῦ *national* σὲ τίτλους ὅπως Ἐθνικὴ Τράπεζα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἐθνικὸ Θέατρο, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα καὶ σὲ ἔννοιες ὅπως *ἐθνικὴ ἐπικράτεια*, *ἐθνικὴ παιδεία*, *ἐθνικὴ πολιτικὴ*, *ἐθνικὴ οἰκονομία*, *ἐθνικός πόλεμος*, *ἐθνικὴ ἐπιτυχία*, *ἐθνικὴ δράση*, τὸ *ἐθνικισμός* στὴ θέση τοῦ *nationalism(e)*, τὸ *ἐθνικότητα* στὴ θέση τῶν *nationalité/nationality* καθὼς καὶ *Διεθνὲς Δίκαιο*, *Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν*, *Ὄργανισμός Ἡνωμένων Ἐθνῶν*.

Δεύτερη παρατήρηση: 'Ο όρος *nation* πήρε τη σημασία «πολιτική κοινότητα, κυρίαρχη, έγκατεστημένη σε ένιαία χώρα και υποκειμένη σε κοινούς νόμους», όταν ή δυτική σκέψη χρειάστηκε να δηλώσει μιὰ νέα έννοια: του κυρίαρχου λαού αντιθετικά με την παλαιά έννοια: του απόλυτου μονάρχη. Αυτή τη νέα έννοια τη συνέλαβαν οι «φιλόσοφοι» του Διαφωτισμού και την πραγματοποίησε ή γαλλική επανάσταση. Οι Έλληνες ιστορικοί που υποστηρίζουν ότι το έλληνικό έθνος δημιουργήθηκε τον 18ον αιώνα σφάλουν και όταν χρησιμοποιούν τον όρο έθνος με τη σημασία *nation*, «πολιτική κοινότητα», και όταν συγχέουν *nation* και *ethnie*, «ομάδα». Στην πρώτη περίπτωση σφάλουν, επειδή *nation*, «πολιτική κοινότητα», έγινε για πρώτη φορά όχι το 18ο αιώνα οι τουρκοκρατούμενοι Έλληνες, αλλά το 1821 οι λίγοι Έλληνες που απελευθερώθηκαν από τον τουρκικό ζυγό. Στη συνέχεια αυτή ή κοινότητα διευρύνθηκε διαδοχικά με άλλα απελευθερούμενα τμήματα. Στη δεύτερη περίπτωση σφάλουν, επειδή *ethnie*, «ομάδα με κοινά πολιτιστικά γνωρίσματα», υπήρξαν οι Έλληνες συνεχώς από την αρχαιότητα. 'Ο Ν. Σβορώνος υπήρξε από τους λίγους που έχουν αποφύγει τη σύγχυση χρησιμοποιώντας τον όρο *έθνότητα* ως αντίστοιχο του *ethnie*.

Αυτά όμως τα σχόλια είναι γενικές παρατηρήσεις σε επίσης γενικές τοποθετήσεις. Χρειαζόμαστε στενότερη γνωριμία με πορίσματα ειδικών έρευνών, και μάλιστα προωθημένων, που έχουν (1) διακρίνει όξύτερα τις διαφορές μεταξύ *nation* και *ethnie* και (2) αναγνωρίσει ότι ή έννοια *nation* που έχει διαμορφωθεί με δυτικοευρωπαϊκά δεδομένα δεν έχει καθολική εφαρμογή. Βασίζομαι στο ύλικό που παραθέτει ό Α. D. Smith<sup>3</sup>, και υίοθετώ μερικές από τις ιδέες του. Δεν τον ακολουθώ σε όρισμένα σημεία<sup>4</sup>, προτείνω μερικά άλλα γνωρίσματα και συστηματικοιώ διαφορετικά τη σύνθεση: (α) κοινά γνωρίσματα *ethnie* και *nation*, (β) διακριτικά γνωρίσματα *ethnie*, (γ) διακριτικά γνωρίσματα *nation*, (δ) διακριτικά γνωρίσματα των ειδών τής *nation*.

*Nation*-έθνος και *ethnie*-έθνότητα έχουν πολλά κοινά γνωρίσματα. Είναι μιὰ ομάδα ανθρώπων που (1) έχει κοινά πολιτιστικά στοιχεία, (2) έχει κοινές ιστορικές παραδόσεις, (3) έχει κοινό όνομα, (4) ώθεϊ τὰ μέλη της να επικοινωνούν και να αναπτύσσουν δεσμούς, (5) εμπνέει σ' αυτά συνείδηση ταυτότητας<sup>5</sup>, (6) πρὸς τὰ έξω

3. A. D. Smith, *National Identity*, 1991. Εύχαριστώ τον καθηγητή κ Π. Κιτρομηλίδη που μου υπέδειξε αυτό το βιβλίο.

4. Τα δηλώνω πιο κάτω κατά περίπτωση.

5. 'Ο Α. D. Smith έχει χωριστούς καταλόγους γνωρισμάτων για το έθνος-*nation* (σελ. 14) και για έθνότητα-*ethnie* (σελ. 21). Μερικά είναι ταυτόσημα ή εμφανίζουν παραλλαγές σε άποχρώ-

τείνει να περιχαρακωθεί και να συγκρουσθεῖ με άλλες ὅμοιες ομάδες. Ἡ συνείδηση ταυτότητας ἐθνότητας-ethnie ἢ ἔθνους-nation προϋποθέτει κανονικά ἀφ' ἑνὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν στοιχείων 1-3 καὶ ἀφ' ἑτέρου πνευματικὲς διεργασίες οἱ ὁποῖες συλλαμβάνουν τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν ἀνακλοῦν ὡς ἰδέα<sup>6</sup>. Ἐκτὸς τῆς πλευρᾶς τῆς, ἡ συνείδηση ταυτότητας ἐκλύει συγκινησιακὲς καταστάσεις καὶ βούληση γιὰ διατήρηση τῆς ἐθνότητας, ἐνδεχόμενα καὶ γιὰ κοινὴ δράση.

Μερικὲς διαφορὲς μεταξὺ ἔθνους-nation καὶ ἐθνότητας-ethnie συνίστανται σὲ ἀποχρώσεις ποιότητας ἢ διαβαθμίσεις ποσότητας. Ἔτσι οἱ ἱστορικὲς ἀναμνήσεις μιᾶς ἐθνότητας-ethnie ἔχουν καὶ μυθοποιημένα στοιχεῖα, ἰδίως μύθους γιὰ κοινὸς προγόνους, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν στὰ ἔθνη-nations. Ἡ συνείδηση ταυτότητας δὲ λείπει ἀπὸ τὸ ἔθνος-nation, ἐνῶ στὶς ἐθνότητες-ethnies γεννιέται μετὰ καθυστέρηση, γιὰτι προϋποθέτει τὶς διεργασίες πού μνημονεύθηκαν πιὸ πάνω. Ἄλλες ὅμως διαφορὲς εἶναι οὐσιαστικὲς καὶ χαρακτηρίζουν μόνον τὸ ἔθνος-nation. Πράγματι, τὸ ἔθνος-nation, σὲ σύγκριση μετὰ τὴν ἐθνότητα-ethnie, ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματά της καὶ ἐπὶ πλέον (1) ἔχει πολιτικὴ ἐθνότητα, (2) ὑπόκειται σὲ κοινὸς νόμους, (3) ὑπάγεται<sup>7</sup> σὲ ἐνιαῖο σύστημα παραγωγῆς καὶ διακινήσεως ἀγαθῶν<sup>7</sup>.

Στὴν ἀρχή, ὅταν ἡ ἔννοια τῆς nation ἀντιπαρατέθηκε στὴν ἔννοια τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ἡ nation ὀρίσθηκε ὡς πολιτικὴ κοινότητα κυρίαρχη. Ἀργότερα ἔγινε δεκτὴ ὡς nation καὶ κάθε πολιτικὴ κοινότητα μὴ κυρίαρχη, ἀλλὰ ὑποκείμενη σὲ ἐνιαῖα κυρίαρχη ἐξουσία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ ἔθνος-nation συστοιχεῖ μετὰ ἕνα κράτος καὶ τὰ ὄριά του συμπίπτουν μετὰ ἐκεῖνα τοῦ ἐδάφους ἑνὸς κράτους, ἐνῶ ἡ ἐθνότητα-ethnie μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἑνὸς κράτους ἢ νὰ ἀπλώνεται σὲ περισσότερα κράτη.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους-nation σχηματίσθηκε στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τὸν 18ον αἰῶνα καὶ σύμφωνα μετὰ καταστάσεις πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ τότε. Αὐτὴ ἡ ἔννοια ἐπικρά-

σεις ἢ διαβαθμίσεις (Nation 1 «an historic territory or homeland» = Ethnos 5 «an association with a specific "homeland"». Nation 2 «common myths and historical memories» = Ethnos 2 «a myth of common ancestry» καὶ Ethnos 2 «shared historical memories». Nation 3 «a common mass public culture» = Ethnos 4 «one or more differentiating elements of common culture»). Ἐνα γνῶρισμα ἀποδίδεται μόνο στὴν ἐθνότητα (Ethnos 1 «a collective proper name»), ἐνῶ ὑπάρχει καὶ στὸ ἔθνος. Ἄλλο γνῶρισμα πού ἀποδίδεται στὸ ἔθνος (Ethnos 6 «a sense of solidarity for significant sectors of the population») εἶναι διατυπωμένο μετὰ περιορισμὸ πού κάνει ὥστε νὰ μὴν ἀφορᾷ τὴν ἐθνότητα στὴν ὁλότητά της. Ἄν πάλι διατυπωθεῖ χωρὶς αὐτὸν τὸν περιορισμὸ, θὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἔθνος.

6. Στους νεότερους χρόνους ἔχουν γίνεῖ προσπάθειες ἀπὸ κράτη γιὰ τὴ σφρηγλάτηση ἐθνικῶν συνειδήσεων ἄσχετων μετὰ ἀντικειμενικὲς καταστάσεις.

7. A. D. Smith, σελ. 14.

τησε στη βιβλιογραφία και αποτέλεσε πρότυπο και μέτρο για έπιστημονικές αναλύσεις ή πολιτικές εφαρμογές εκτός Ευρώπης. Πρόσφατα όμως τονίζεται ότι ή ανατολική Ευρώπη και ή 'Ασία εμφανίζουν ένα διαφορετικό τύπο έθνους-nation. 'Ο τύπος που παρατηρήθηκε πρώτα στη δυτική Ευρώπη, βλέπει τὸ έθνος-nation ενδεχόμενα και ως αποτελούμενο ἀπὸ ισότιμες ἐθνότητες-ethnies και ἀνοικτὸ σὲ ἀλλοδαπούς που ἐγκαθίστανται ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ ἔδαφός τους. 'Ο ἄλλος τύπος έθνους-nation διέπεται ἀπὸ τὴν παράσταση και τὴν ἰδέα τῆς ἐθνότητας-ethnie<sup>8</sup>.

Οἱ ἐθνότητες-ethnies και τὰ ἔθνη-nations, ἐκτὸς τοῦ ὅτι διαφέρουν ὡς τύποι ἀνθρωπίνων ομάδων, διαμορφώνονται ὑπὸ διαφορετικές περιστάσεις. Τὰ ἔθνη-nations εἶναι ἀποτελέσματα μακρᾶς πολιτικῆς δράσης διαδοχικῶν ἡγεμόνων — στη δυτική Ευρώπη, μετὰ τὸ μεσαίωνα — που ἔθεσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ποικίλες ἐθνότητες-ethnies και τίς ὑπέβαλαν σὲ ἐνιαίους νόμους, σὲ συγκεντρωτικούς διοικητικούς μηχανισμούς και σὲ κοινὴ νομιμοφροσύνη πρὸς τὸ στέμμα. Μὲ ἄλλα λόγια ὀρισμένα κράτη τῆς δυτικῆς Ευρώπης λειτούργησαν ὡς μῆτρες ἐθνῶν-nations. 'Εθνότητες-ethnies σχηματίσθηκαν εἴτε χωρὶς εἴτε μὲ χαλαρὲς πολιτικές ἐπιδράσεις. "Άλλες προέκυψαν ἀπὸ διαδικασίες συγχωνεύσεως ἢ ἀφομοιώσεως, ἄλλες εἶχαν ὡς ἀφετηρία τὴ διάσπαση μιᾶς παλαιότερης. 'Ορισμένες ἐθνότητες ἔχουν πολὺ μεγάλη ἱστορικὴ διάρκεια.

Τὰ μέλη μιᾶς ἐθνότητας-ethnie ἢ ἐνὸς έθνους-nation μπορούν νὰ λάβουν συνείδηση τῆς ταυτότητάς τους ἐκ τῶν ὑστέρων παρατηρώντας τὰ ὑπάρχοντα ἀντικειμενικὰ γνωρίσματα που ἀφ' ἐνὸς τοὺς συμπλησιάζουν, ἀφ' ἑτέρου τοὺς διακρίνουν ἀπὸ ἄλλους<sup>9</sup>.

Οἱ Ἕλληνες εμφανίζονται μὲ ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ γνωρίσματα μιᾶς ἐθνότητας και ἐπὶ πλέον μὲ συνείδηση τῆς ταυτότητάς τους ὡς ἐθνότητας ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων: σὲ πηγές που ἀπεικονίζουν καταστάσεις τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ. Στὰ ὁμηρικὰ ἔπη φέρουν τρία κοινὰ ὀνόματα, που ἔχουν ὅμως γίνει ταυτόσημα και

8 O. Smith, σελ. 8 κ.έξ.

9. Ὑποστηρίχθηκε πρόσφατα, ἀπὸ τὸν B. Andersen, *Imagined Communities*, 1983, ὅτι ὅλα τὰ ἔθνη-nations σχηματίσθηκαν τὸν 18ον αἰῶνα μὲ τίς προκλήσεις που ἄσκησαν στίς φαντασίες οἱ διαπιστώσεις κοινῶν γνωρισμάτων. Αὐτὴ ἡ θέση δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμενικῶν γνωρισμάτων, ἀλλὰ τοποθετεῖ τὴ φαντασία στη θέση τῆς αὐτογνωσίας. 'Ὡστόσο ὁ Andersen δέχεται ὅτι ἡ φαντασία ἐργάζεται μὲ στοιχεῖα που προσφέρει ἡ πραγματικότητα. 'Ἐτσι αὐτογνωσία και φαντασία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστες. 'Η φαντασία ἐπεκτείνει τὴν αὐτογνωσία πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια, μέσα στὰ ὅποια κάθε ἄτομο σχηματίζει μιὰ ἄμεση ἰδέα ἐθνικῆς ταυτότητας παρατηρώντας ἀντικειμενικὰ πολιτιστικὰ χαρακτηριστικά. Καὶ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἔλαβα γνῶση μὲ ὑπόδειξη τοῦ καθηγητῆ κ. Π. Κιτρομηλίδη.

ἐναλλάσσονται (Ἀχαιοί, Δαναοί, Ἀργεῖοι), ἔχουν πολλά κοινὰ πολιτιστικά στοιχεῖα, ἀν καὶ πολλά ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδονται καὶ σὲ ἔχθρους — τοὺς Τρῶες — συνεργάζονται στὸ ὄνομα κάποιας ἀλληλεγγύης ἐναντίον κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ χρησιμοποιοῦν τὸν χαρακτηρισμὸ βαρβαρόφωνος γιὰ κάποιον ξένο λαό. Λίγο ἀργότερα, στὸν Ἡσίοδο (περὶ τὸ 700 π.Χ.) συναντοῦμε: ἓνα νέο κοινὸ ὄνομα, Ἑλληγες, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μῦθο κοινῆς καταγωγῆς ποὺ ἀνακλιᾶται σὲ ἓνα γενεαλογικὸ δένδρο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Ἑλληνα καὶ συνεχίζεται μὲ γιουὺς καὶ ἐγγονοὺς του, ἐπώνυμους ἐλληνικῶν φυλῶν.

Οἱ Ἑλληγες ποὺ μετανάστευσαν στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ κατοίκησαν μεταξὺ πληθυσμῶν ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἄλλες ἐθνότητες. Προσπάθησαν νὰ διατηρήσουν τὶς παραδόσεις τους, ἀλλὰ δὲν ἀντιστάθηκαν στὴν ἔλξη μερικῶν ξένων λατρειῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, περισσότεροι ἐγχώριοι ἐπιδίωξαν νὰ λάβουν ἐλληνικὴ παιδεία καὶ νὰ ἐξελληνισθοῦν γενικότερα. Τὰ ἐλληνιστικὰ κράτη χρησιμοποιοῦσαν τοὺς ἐλληνίζοντες ἐγχωρίους ὡς στελέχη διοικήσεως χωρὶς νὰ κάνουν διακρίσεις ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων μὲ ἴσα προσόντα. Μὲ τὸν καιρὸ οἱ ἀπόγονοι τῶν ἐγχωρίων δὲν ξεχώριζαν πολιτιστικὰ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους Ἑλλήνων στὰ ἀστικά κέντρα, ποὺ ἄλλωστε γίνονταν πυκνότερα καὶ πολυανθρωπότερα. Ἡ ἐλληνιστικὴ Ἀνατολὴ εἶχε εἰσέλθει σὲ διαδικασία πολιτιστικῆς συγχώνευσης ἐθνοτήτων γύρω ἀπὸ τμήματα τῆς ἐλληνικῆς. Ἡ ἐλληνικὴ ἐθνότητα παρέμενε ἀμιγέστερη δημογραφικὰ καὶ πολιτιστικὰ στὶς παλαιῆς ἐλληνικῆς ἐγκαταστάσεις. Ἀκόμη τὸν 2ον αἰῶνα μ.Χ., ὑπὸ ρωμαιοκρατία, μιὰ ἀκμαία συνείδηση ἐλληνικῆς ταυτότητας ἐκφράζεται μὲ πολλοὺς τρόπους σὲ δημόσια κείμενα ἐλληνικῶν κρατῶν.

Στὸ μεταξὺ ὅμως οἱ περὶ τὴ Μεσόγειο καὶ τὸν Εὐξείνο Ἑλληγες καὶ οἱ ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴ ἐλληνίζοντες ἐνσωματώνονταν σὲ δύο κοινότητες εὐρύτερες καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνίζουσα: τὴν π ο λ ι τ ι κ ῆ τῶν Ρωμαίων<sup>10</sup> καὶ τὴ θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ῆ, τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἐνσωμάτωση στὴν κοινότητα τῶν Ρωμαίων ὀλοκληρώθηκε τὸ 212 μ.Χ., ὁ ἐκχριστιανισμὸς ἐπεκτάθηκε μὲ μεγαλύτερη βραδύτητα σὲ περιοχὲς ἀπομονωμένες. Καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κοινότητα καὶ ἡ χριστιανικὴ κοινότητα εἶχαν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, καὶ τὰ μέλη τους εἶχαν συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Οἱ Ἑλληγες ἀπέβαλαν τὴν ἐθνικὴ τους συνείδηση καὶ ἀπέκτησαν μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους πολῖτες τῆς αὐτοκρατορίας αὐτογνωσία τῆς πολιτικῆς τους ιδιότητος. Στους Χριστιανοὺς, ἐγχωνεύθηκαν ὡς πιστοὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἐθνικὸ Ἑλληγες προσέλαβε τὴ σημασία «εἰδωλολάτρης».

10. Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἦταν τὸ πρῶτο κράτος ποὺ περιέλαβε τὸ σύνολο τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος μέσα στὰ ὅριά του.



Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ πληθυσμὸς τοῦ κράτους εἶχε μεγαλύτερη πολιτιστικὴ ὁμοιογένεια ἀπὸ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἑλληνοιστικῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πολιτιστικὴ ὁμοιογένεια τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιτάθηκε μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχε ἐπικρατήσῃ<sup>11</sup>, ὁ ὀρθόδοξος χριστιανισμὸς ἦταν ἡ μόνη θρησκεία, ὅλοι οἱ κάτοικοι λέγονταν Ρωμαῖοι. Μάλιστα τὸ ὄνομα Ρωμαῖοι ἄρχιζε νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σημασίαν του σὲ μιὰ ἐθνικὴ. Τοῦτο ἔγινε ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀντιπαραβαλλόταν μὲ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα τῶν γειτόνων καὶ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς<sup>12</sup> καὶ ἀπὸ τοὺς γείτονες<sup>13</sup>. Οἱ Δυτικοί, ἀπὸ τὴ δική τους πλευρὰ, ἀποκαλοῦσαν τοὺς Βυζαντινοὺς Graeci, ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἀναγνώριζαν ὡς Ρωμαίους, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή τους ὅτι συνέχεια τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν ὄχι τὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τῆς Γερμανικῆς Ἐθνότητος. Οἱ Δυτικοὶ δὲν ἔκαναν λάθος ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπόστασιν τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους: τὸν ἀποτελοῦσαν Ἕλληνες.

Ὡς τὸ 1204 οἱ βυζαντινοὶ Ρωμαῖοι εἶχαν λοιπὸν ὅλα τὰ γνωρίσματα ἔθνους-nation ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, τὴν ιδιότητα τῆς αὐτεξούσιας πολιτικῆς κοινότητος, ιδιότητος ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἀποτέλεσε αἶτημα τῶν «φιλοσόφων» τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ πραγμάτωση τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία της εἶναι ἀνεκτὴ σὲ εὐρύτερες ἐκδοχὰς τοῦ ἔθνους-nation.

—Εἶχαν κοινὸ πολιτικὸ ὄνομα: Ρωμαῖοι.

—Ἀποτελοῦσαν λαὸν ποῦ ὑπάκουε σὲ μιὰ ἐξουσίαν.

—Αὐτὴ ἡ ἐξουσία ἐξέδιδε νόμους ποῦ ἴσχυαν γιὰ ὅλο τὸ λαὸν τῶν Ρωμαίων καὶ ἀπὸ ἄκρην σὲ ἄκρην τῆς ἐπικράτειας ποῦ λεγόταν ἐνίοτε *Ρωμανία*.

—Ὁ λαὸς τῶν Ρωμαίων εἶχε πολιτιστικὰς ἰδιαιτερότητες. Οἱ Ρωμαῖοι διάβαζαν στὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τὴ Βίβλον, καὶ τὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα καὶ τελοῦσαν στὴν ἴδια γλῶσσαν τὰς θρησκευτικὰς ἀκολουθίας. Ὅρισμέναι θρησκευτικὴς ἀκολουθίαι, ὅπως τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τελοῦνταν μόνον μέσα στὰ ὄρια τῆς αὐτοκρατο-

11. Οἱ Σλάβοι ποῦ εἰσχώρησαν στὴν Ἑλλάδα ἐξελληνίσθησαν ἀπὸ τοὺς ἐπιτόπιους πληθυσμοὺς, ἀριθμητικὰ καὶ πολιτιστικὰ ὑπέρτεροι, καὶ ὄχι ἀπὸ ἱεραποστολὰς. Ἄν εἶχε συμβεῖ τὸ τελευταῖο, τὰ πελοποννησιακὰ ἰδιώματα δὲ θὰ μαρτυροῦσαν ἀνεπηρέαστη λαϊκὴ παράδοσις, ἀλλὰ θὰ περιεῖχαν στοιχεῖα τῆς λογιότερης ἐκκλησιαστικῆς γλῶσσας.

12. Οἱ Βυζαντινοὶ, αὐτονομαζόμενοι Ρωμαῖοι, ἀποκαλοῦσαν τοὺς γείτονες τους εἴτε μὲ τὰ πραγματικὰ ἐθνικὰ τους ὀνόματα (Βουλγάρους, Σέρβους, κλπ.) ἢ μὲ ἀρχαία (Μοισούς, Τριβαλλοὺς κλπ.)

13. Οἱ γείτονες ἀντιδιέστειλαν τὰ δικά τους ἐθνικὰ μὲ τὸ ὄνομα *Ρωμαῖοι*.

ρίας. "Όλοι οι πεπαιδευμένοι έννοοῦσαν τὴν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα καὶ διάβαζαν ἀρχαίους ἑλληνες συγγραφεῖς. Οἱ λογιότεροι ἀπὸ αὐτοὺς γνώριζαν ἐπίσης νὰ γράφουν ἀρχαῖα ἑλληνικά.

—Εἶχαν αὐτοσυνειδησία πολιτικῆς ταυτότητας πού: ἀνακλᾶται σὲ χαρακτηριστικὰ κείμενα.

Κάτω ἀπὸ τὰ γνωρίσματα ἔθνους-nation τῶν Ρωμαίων διακρίνονται γνωρίσματα ἐθνότητος-ethnie τῶν Ρωμαίων-Ἑλλήνων. Μέλη αὐτῆς τῆς ἐθνότητος ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι:

—Μιλοῦσαν διαλέκτους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καθ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν.

—Αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς Ρωμαῖοι, ὄχι μόνον μὲ τὴν πολιτικὴ σημασία τοῦ ὄρου, δηλαδὴ «ὑπήκοοι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους», ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἐθνικὸ περιεχόμενο, πού εἶχε πάρει αὐτὸς ὁ ὄρος λόγω τῆς ἀντιπαραβολῆς του μὲ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα τῶν γειτόνων λαῶν. Οἱ ἴδιοι χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὄρο γένος μόνον γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους. Ἐπὶ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς σημειώνεται ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως: αὐτοκράτορες καὶ λόγιοι διακηρῦσσουν ὅτι οἱ «Ρωμαῖοι» εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων<sup>14</sup>.

Ἡ ἐθνότητα-ethnie τῶν Ρωμαίων-Ἑλλήνων δὲ συνέπιπτε ἐξ ὀλοκλήρου μὲ τὸ ὁμώνυμο ἔθνος-nation. Ἐπὶ τὴ μιὰ μεριά, τὸ ἔθνος-nation, δηλαδὴ τὸ σύνολο πληθυσμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους περιλάμβανε καὶ ἄλλες ἐθνότητες. Ἐπὶ τὴν ἄλλη μεριά, τμήματα τῆς ἐθνότητος τῶν Ρωμαίων βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ κράτους γιὰ ὅσο διάστημα περιέρχονταν ὑπὸ ξένη κατοχὴ. Σὲ μιὰ περίοδο μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὅπως π.χ. τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βασιλείου Β', ὅλη ἡ ἐθνότητα-ethnie τῶν Ρωμαίων-Ἑλλήνων βρισκόταν μέσα στὰ κρατικὰ ὅρια. Ἀργότερα ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὸ κράτος ἐδάφη ὅπου κατοικοῦσαν μέρη τῆς ἐθνότητος ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει. Μετὰ τὸ 1204 ἡ ἐθνότητα διασπᾶσθηκε πολιτικὰ καθὼς τὰ ἐδάφη ὅπου κατοικοῦσε διανεμήθησαν μεταξὺ διαφόρων κρατῶν. Συγχρόνως ἔπαψε νὰ ὑπάρχει τὸ πολιτικὸ ἔθνος-nation τῶν Ρωμαίων.

Κατὰ τοὺς χρόνους μεταξὺ τῆς ἀπωλείας τῶν πέραν τῆς Μ. Ἀσίας ἐδαφῶν, κατὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα, καὶ τῆς Δ' σταυροφορίας, τὸ 1204, ἡ ἐθνότητα-ethnie τῶν Ρωμαίων-Ἑλλήνων ἦταν ὄχι μόνον τὸ πολυπληθέστερο στοιχεῖο τοῦ ἔθνους-nation

14. Κατὰ τὶς μέσες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰῶνα οἱ Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης, Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, Νικηφόρος Βλεμμύδης. Στὴ συνέχεια οἱ Δημήτριος Κυδώνης, Νικόλαος Καβάσιλας, Γ. Γεμιστὸς ἢ Πλήθων, Ἰ. Ἀργυρόπουλος, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος, Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος.

τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο πού τοῦ ἔδινε τὰ ἐπικρατοῦντα πολιτιστικά χαρακτη-  
ριστικά του. Τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἦταν τότε ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία  
τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνότητος.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔμειναν ἀλώβητα τὰ διακριτικὰ  
στοιχεῖα μιᾶς «ρωμαϊκῆς», δηλαδὴ ἑλληνικῆς, ἐθνότητος-ethnie. Ἡ προγενέστερη  
ἱστορία αὐτῆς τῆς ἐθνότητος εἶχε καθορίσει τὴ σύστασή της, τὴ γεωγραφικὴ ἔκτασή  
της, τὶς πολιτιστικὲς ἰδιαιτερότητές της καὶ τὴν αὐτοσυνειδησία της κατὰ τὴν ἐποχὴ  
πού ὑπέκυπτε στοὺς Ὀθωμανούς.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐθνότητα ἐντάχθηκε βίαια στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ ὑπέστη  
τὶς συνέπειες ὅχι μόνον αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ γεγονότος, ἀλλὰ καὶ ποικίλων συμπαρο-  
μαρτούντων παραγόντων: τοῦ πολιτικοῦ καὶ νομικοῦ καθεστώτος πού ἐπέβαλαν οἱ  
κυρίαρχοι ἐπὶ τῶν κυριαρχουμένων, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιον οἱ σουλτάνοι καὶ οἱ  
ὑπ' αὐτούς ἄσκησαν τὴν ἐξουσία, τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, τῶν οἰκονομικῶν  
καταστάσεων, τῶν συμπεριφορῶν τῶν μουσουλμάνων. Ἐξ αἰτίας τῆς δραστικό-  
τητος αὐτῶν τῶν παραγόντων καὶ τῆς παρατεταμένης καὶ συσσωρευτικῆς ἐπηρείας  
τους, τὰ ἐπακόλουθά τους ἦσαν κρίσιμα καὶ ἐκτεταμένα. Ἀναφέρω τὴν ἀριθμητικὴ  
συρρίκνωση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος<sup>15</sup>, τὴ δικαιοκλή μειονεξία της<sup>16</sup>, τὴν ἔκθεσή της  
στὴ διαφθορὰ τῆς διοικήσεως<sup>17</sup> καὶ στὶς καταχρήσεις. Αὐτὰ τὰ ἐπακόλουθα θὰ ἦσαν  
καὶ μὴ ἀναστρέψιμα, ἂν οἱ Ἕλληνες ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν ὀρισμένες ἀπὸ  
τὶς δομικὲς καὶ λειτουργικὲς ἀδυναμίες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ὀθωμανι-  
κοῦ κράτους, καθὼς καὶ διάφορες ἐξωτερικὲς εὐκαιρίες, γιὰ νὰ ἀπαλύνουν τὶς πιέσεις,  
νὰ αὐτοπροστατευθοῦν, νὰ μορφωθοῦν καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Στὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, οἱ Ἕλληνες ἐξακολούθησαν νὰ διακρίνουν τοὺς ἑαυτοὺς  
τους καὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ ἄλλους ὡς χωριστὴ ἐθνότητα, ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν  
καθυπόταξή τους. Οἱ πολιτιστικὲς ἰδιαιτερότητες τῶν Ἑλλήνων ἔμειναν ἴδιες μὲ ἐκεῖ-  
νες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς<sup>18</sup>. Ὅλα ὅμως τονίσθηκαν περισσότερο, καθὼς ἀντιτέθηκαν  
πρὸς τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος τῶν πιστῶν καὶ τῆς  
γλωσσικῆς κοινότητος τῶν Τούρκων. Ἡ θρησκευτικὴ διαφορὰ μάλιστα ἀναδείχθηκε  
σὲ ἀποφασιστικὸ διακριτικὸ στοιχεῖο. Στὴ Μ. Ἀσία οἱ Ἕλληνες πού ἔγιναν τουρκό-  
φωνοι, ἀλλὰ ἔμειναν χριστιανοί, δὲν ἀποσχίσθηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα οὔτε

15. Οἱ Τούρκοι ἐξολόθρευσαν ἢ ἀπορρόφησαν μεγάλες μάζες Ἑλλήνων στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὴν  
Εὐρώπη καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας.

16. Βλ. Πιὸ πάνω σελ. 200 κ. ἐξ.

17. Βλ. πιδὸ πάνω, σελ. 206 κ. ἐξ.

18. Βλ. πιδὸ πάνω, σελ. 214-215.

κατὰ τὴν κρίση τους, οὔτε κατὰ τὴν κρίση τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, οὔτε κατὰ τὴν κρίση τῶν Τούρκων. Οἱ τουρκόφωνοι τῆς Μ. Ἀσίας διάβαζαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα στὴν τουρκικὴ. Ὄταν ὁμοῦ συναντιόνταν μὲ ἑλληνόφωνους, δὲν αἰσθάνονταν νὰ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὴ ἐθνότητα, γιατί τὸ κριτήριο ποῦ βάραινε ἦταν ἡ κοινὴ θρησκεία. Ὁ κατακτητὴς ἀναγνώρισε τὸν Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς πνευματικὸ ἀρχηγὸ ὅλων τῶν Ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας του. Τὸ Πατριαρχεῖο, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ἐξακολούθησε νὰ ἀναγνωρίζει τὴ χρῆση τῆς σλαβονικῆς γλώσσας ἀπὸ ἓνα τμήμα τοῦ ποιμνίου του στὰ κάθε εἶδους ἱερὰ κείμενά τους καὶ στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες. Ὡστόσο, οἱ γλωσσικὲς καὶ ἄλλες πολιτιστικὲς διαφορὲς τῶν ὀρθοδόξων ἀμαυρώνονταν μπροστὰ στὴν κοινὴ θρησκευτικὴ πίστη. Ἔτσι διευκολύνθηκαν μετακινήσεις ἀτόμων καὶ ομάδων ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα πρὸς ἄλλες ὁμόδοξες ἐθνότητες καὶ ἀντίστροφα. Ἐνῶ οἱ ἐξισλαμιζόμενοι Ἀλβανοὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου δὲ διακρίνονταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους παρὰ μόνον γλωσσικά, οἱ Ἀλβανοὶ τοῦ ἴδιου χώρου ποῦ παρέμεναν ὀρθόδοξοι ἐκλιναν συνειδησιακὰ πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τοὺς λατινόγλωσσους Βλάχους. Ἡ ροπή τους πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα εὐνοήθηκε ἀπὸ κοινωνικὲς συνθήκες. Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Βλάχοι ἦσαν ὀργανωμένοι κατὰ πατριές. Ἡ ἰσχυρὴ ἐσωτερικὴ δομὴ καὶ ἡ τάση πρὸς αὐτονομία αὐτῶν τῶν πατριῶν ἀναχαίτιζαν τὴν ἀνάπτυξη ἐπαφῶν μὲ μακρινότερες ὁμόγλωσσες πατριές, προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία δεσμῶν σὲ ἐπίπεδο ἐθνότητος. Ἀντίθετα συνδέονταν εὐκόλα μὲ τοὺς περιβάλλοντες ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς καὶ συνεργάζονταν χωρὶς συναίσθηση διαφορᾶς μὲ αὐτούς, ὅταν ὅλοι μαζί ἀντιμετώπιζαν τοὺς Τούρκους. Μερικὰ τμήματα στρατιωτῶν (*stradioti*) καὶ σώματα ἀρματολῶν ἢ κλεφτῶν<sup>19</sup> ἦσαν μεικτά. Ἀπόγονοι Βλάχων καὶ Ἑλλήνων ἀγωγιατῶν ἀστοποιήθηκαν σύγχρονα καὶ ὡς ἐνιαία ομάδα στὴ Μακεδονία, στὴν Ἡπειρο καὶ βορειότερα ὡς καὶ στὶς παροικίες ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία συνεχίσθησαν τὰ φαινόμενα τοῦ ἐλληνίζεσθαι καὶ τοῦ ἐξελληνίζεσθαι ποῦ ἄρχισαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ συνεχίσθησαν κατὰ τὴ βυζαντινὴ, πάντοτε χωρὶς καταναγκασμὸ ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα ποῦ μάλιστα δὲν ἀρκοῦσε ν' ἀντισταθμίσει τίς ἀπώλειες ποῦ ὑφίστατο ἡ ἑλληνικὴ ἐθνότητα ἀπὸ τοὺς ἐξισλαμισμοὺς καὶ ἀπὸ κάποιες ἐπιδράσεις ἐκ μέρους ὀρθοδόξων πληθυσμῶν σὲ ἐπίπεδο γλώσσας, ἀλλὰ ὅχι συνειδήσεως<sup>20</sup>.

Τὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος ἐξακολουθοῦν νὰ αὐτοπροσδιορίζονται ὡς τὸ

19. Βλ. κεφ. 3, σελ. 241-242.

20. Τὸν 19ο αἰῶνα πολλοὶ σλαβόφωνοι στὴ Μακεδονία ἔχουν ἔντονη ἑλληνικὴ συνείδηση ποῦ ἐκδηλώνεται ἰδίως κατὰ τὸν μακεδονικὸ ἀγῶνα. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ

*Γένος, τὸ ἡμέτερον γένος, τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος.* Τώρα ὅμως αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις περιέχουν ἐκδηλῆ συναισθηματικὴ φόρτιση. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ὁ ὅρος *Ρωμαῖοι* ἔπαψε νὰ ἔχει τὴν πολιτικὴ σημασία του. Οἱ Τοῦρκοι προσέδωσαν σ' αὐτὸν μιὰ νέα σημασία, χρησιμοποιώντας τον πρὸς δήλωσι τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Οἱ Ἕλληνες ἀποδέχθησαν τὴ νέα σημασία, δὲν ἔπαψαν ὅμως νὰ αὐτοπροσδιορίζονται ὡς *Ρωμαῖοι-Ρωμοὶ* κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς ἄλλες ὀρθόδοξες ἐθνότητες, ὅπως συνέβαινε ἤδη κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ<sup>21</sup>. Σὲ ἐπίπεδο λογίων ἔγιναν συχνότερα τὰ δείγματα τῆς πεποιθήσεως ὅτι οἱ λεγόμενοι *Ρωμαῖοι* ἦσαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καὶ τῆς χρήσεως τῶν ὀνομάτων *Ἕλληνες ἢ Γραικοί*<sup>22</sup>. Τὸ δεύτερο ὄνομα ἦλθε μὲ τοὺς Ἕλληνες πού ἐγκαταστάθηκαν ἢ ταξίδευαν σὲ ξένες χῶρες, γιατί ἐκεῖ ὀνομάζονταν ἀπὸ τοὺς ἐγχωρίους καὶ αὐτοονομάζονταν μὲ παράγωγα τῆς λατινικῆς ὀνομασίας γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, *Graeci*: ἰταλικά *Greci*, γαλλικά *Grecs*, γερμανικά *Griechen*, οὐγγρικά *Görök* κλπ.

Οἱ σελτζουκικὲς καὶ οἱ ὀθωμανικὲς διεισδύσεις καὶ στὴ συνέχεια οἱ ἐξισλαμισμοὶ προκάλεσαν κενά, ἄλλοῦ μεγαλύτερα, ἄλλοῦ μικρότερα. Ἄλλὰ τὰ ἀκραῖα ὄρια πού εἶχε ἡ ἑλληνικὴ ἐθνότητα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἐλάχιστα συμπτύχθηκαν: ὡς τὸ 1922 ὑπῆρχαν ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις ὡς τὸν Εὐφράτη. Ἄλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὄρια μετακινήθηκαν Ἕλληνες ἰδίως κατὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα. Οἱ ἐποικισμοὶ Ἑλλήνων στὶς παραδουναβίες ἡγεμονίες καὶ στὴν κεντρικὴ καὶ βόρεια Βαλκανικὴ κατέληξαν στὸ σχηματισμὸ ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐν μέσῳ πληθυσμῶν πού

---

<sup>21</sup> Ἕλληνες πού εἶχαν ἐκσλαβισθεῖ γλωσσικὰ σχετικὰ πρόσφατα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἀβάσιμος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας πολλοὶ Σλάβοι τῆς εὐρύτερης Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἐξελληνίστηκαν ἀπὸ τὴ δραστηριότητα ἑλληνικῶν σχολείων καὶ μάλιστα βάσει σχεδίου. Ἄλλὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας οἱ Ἕλληνες δὲν ἦσαν κύριοι τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν, ἀλλὰ συνυπόδουλοι. Ἐπομένως δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα οὔτε νὰ ἀπαγορεύσουν στοὺς Σλάβους νὰ ἰδρῦσουν καὶ νὰ συντηροῦν σχολεῖα οὔτε νὰ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Τὰ ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια ἰδρύνονταν καὶ λειτουργοῦσαν μὲ δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα ἰδιωτῶν. Οἱ πόλεις καὶ οἱ κομποπόλεις πού ἐμφανίζουν ἑλληνικὰ σχολεῖα εἶχαν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ. Πολλὲς ἄλλες δὲν εὐτύχησαν νὰ ἀποκτήσουν σχολεῖα, γιατί δὲν ἔτυχε νὰ δεχθοῦν δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα. Καμιὰ πόλις ἢ κομποπολις χωρὶς ἑλληνικὸ πληθυσμὸ δὲν παρουσιάζει ἑλληνικὸ σχολεῖο. Οἱ μὴ Ἕλληνες πού ἔστελναν τὰ παιδιά τους σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἔπρατταν τοῦτο ἐπειδὴ δὲν εἶχαν δικὰ τους (ἔξω ἀπὸ μερικὰ γραμματοδιδασκαλεῖα). Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ μορφωθοῦν αὐτὰ τὰ παιδιά ἦταν νὰ φοιτήσουν στὰ σχολεῖα μέσης πού συντηροῦσαν οἱ Ἕλληνες. Ἐξ ἄλλου οἱ μὴ Ἕλληνες πού σπουδάσαν σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἦσαν ὀλιγάριθμοι, ἀφοῦ αὐτὰ ἦσαν πολὺ λίγα καὶ τὸ καθένα εἶχε ἀπὸ μερικὲς δεκάδες μαθητῶν.

21. Βλ. πρὸ πάντων, σελ. 215.

22. Πρβλ. πρὸ κάτω, σελ. 237 κ. ἐξ.

ἀνῆκαν σὲ ἄλλες ἐθνότητες. Ἡ ἐλληνικὴ ἐθνότητα στερήθηκε λοιπὸν κατὰ τὴν τουρκοκρατία τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γεωγραφικῆς ἐνότητας ποῦ εἶναι ἐπίσης ἕνας παράγων διαπλάσεως ταυτότητας.

Ὡστόσο βλέπουμε τὴν ἐλληνικὴ ἐθνότητα νὰ ἔχει κατὰ τὴν τουρκοκρατία στέρεη αἴσθηση ταυτότητας. Πῶς συνέβη νὰ τὴν ἀποκτήσουν τὰ διάφορα τμήματα τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητας ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλλαδικὴ χερσόνησο καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, ἦσαν διάσπαρτα ὡς τὶς βαλκανικὲς καὶ μικρασιατικὲς ἐσχαιεῖς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας; Ἡ ἀρνητικὴ ἐπίδραση τῆς μεγάλης ἐλληνικῆς διασπορᾶς ἀκυρώθηκε ἀπὸ παράγοντες ποῦ συνετέλεσαν στὴν ἀμοιβαία γνωριμία Ἑλλήνων προερχομένων ἀπὸ διαφορετικὰ μέρη. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας σημειώθηκαν πολλὲς καὶ συχνὲς μαζικὲς μετακινήσεις Ἑλλήνων ἀπὸ τὶς κοιτίδες τους σὲ ἄλλα μέρη, ὅπου συνάντησαν Ἑλληνες ἄλλων προελεύσεων<sup>23</sup>. Οἱ πῶς μεγάλες συγκεντρώσεις Ἑλλήνων ποικίλων προελεύσεων σχηματίσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μερικὲς ἄλλες πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ σὲ πόλεις τῆς διασπορᾶς<sup>24</sup>. Σὲ αὐτὲς τὶς εὐρύτερες καὶ ποικίλων προελεύσεων ἐλληνικὲς συγκεντρώσεις ἀναπτύσσονταν συναισθήματα ἀλληλεγγύης καὶ συνείδηση πολιτιστικῆς ταυτότητας, ἀκόμη καὶ συγγένειας. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινήσεις ἀτόμων καὶ μικρῶν ομάδων ἦσαν τόσο πολλὲς καὶ τόσο συχνὲς<sup>25</sup> ποῦ πρέπει νὰ συνυπολογισθοῦν: "Ολοὶ οἱ μετακινούμενοι Ἑλληνες ἀναγνώριζαν τοὺς ὁμοθετεῖς τους ὅπου τοὺς

23. Οἱ κατακτήσεις καὶ ἀνακτήσεις ἐλληνικῶν ἐδαφῶν προκαλοῦσαν ἐκτεταμένες μεταναστεύσεις πληθυσμῶν ὄχι μόνον ἐκτὸς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς ἐπικρατείας. Διάφοροι σουλτάνοι διέταξαν μετακινήσεις ἐλληνικῶν πληθυσμῶν σὲ πόλεις ἢ σὲ ἐπαρχίες ποῦ χρειάζονταν δημογραφικὴ ἐνίσχυση γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς καὶ φορολογικοὺς. Διοικητὲς ἐπαρχιῶν καὶ τιμαριούχοι ἔδωσαν κίνητρα γιὰ νὰ προσελκύσουν καλλιεργητές. Ἀξιωματοῦχοι ἐπανοίκησαν νησιά ποῦ εἶχαν ἐρημωθεῖ. Λόγοι συνδεόμενοι μὲ παραγωγικὲς ἐξελίξεις ἀποτέλεσαν κίνητρα γιὰ ἀγρότες νὰ ἀστοποιοθεοῦν.

24. Ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνεχῶς ἐνισχυόταν ἀπὸ Ἑλληνες ποῦ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὴ Στερεά, τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο, τὴ Μακεδονία, τὴ Θράκη, τὰ νησιά καὶ ὀλόκληρη τὴν Ἀνατολή. Οἱ ἐλληνικὲς παροικίες στὴ Βενετία, τὴ Βιέννη, τὴ Βουδαπέστη, σὲ ἄλλες πόλεις τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, στὸ Βουκουρέστι, τὸ Ἰάσι, τὴν Ὀδησσὸ εἶχαν πανελλήνιο χαρακτῆρα. Στὴ Βλαχία συνέρρευσαν Ἑλληνες ἀπὸ τὴν Πόλη, τὸν Πόντο, τὴν Κύπρο.

25. Αὐτὲς οἱ μετακινήσεις συνέθεταν ἕνα πυκνὸ δίκτυο. Ἀγωγιάτες κατὰ ξηρὰ καὶ ναυτικοὶ κατὰ θάλασσα ἐκτελοῦσαν τακτικὰ δρομολόγια, ἀπὸ τὰ ὅποια ἄλλα περιορίζονταν στὰ πλαίσια τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐλληνικῶν περιοχῶν, ἄλλα ἐφθάναν ὡς τὶς ἐλληνικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς διασπορᾶς. Τεχνίτες ἀπὸ ὀρισμένα «μαστοροχώρια» περιόδευαν ὀλόκληρη τὴ Βαλκανικὴ. Μοναχοὶ διέτρεχαν μεγάλες ἀποστάσεις, ἐκφωνοῦσαν παντοῦ θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ κηρύγματα ποῦ ἀναχαίτιζαν

συναντούσαν και μαρτυρούσαν για την ύπαρξή τους στους όμοιοις τῶν ἄλλων μερῶν πού ἐπισκέπτονταν.

Ἐπομένως ἄλλου εἴδους γιά ἐπαφές μεταξύ Ἑλλήνων καί ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητάς τους, ὅπου καί ἂν κατοικοῦσαν, προσφέρονταν ἀπό τὰ πολυ-ἀριθμα ἀναγνώσματα πού κυκλοφοροῦσαν ἀνά τὸν ἐλληνικὸ κόσμο. Ἡ ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας (μέσα τοῦ 15ου αἰώνα) κατέστησε δυνατὴ τὴν ἐκδοσὴ σὲ πολλαπλὰ ἀντίτυπα ὄχι μόνον κειμένων μὲ διεθνῆ ζήτηση, πού ἐπίσης ἐνδιέφεραν τοὺς Ἕλληνες (ἀρχαίων καί χριστιανῶν συγγραφέων), ἀλλὰ καί ἐντύπων εἰδικότερα ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος (παντοίων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, βίων ἁγίων, χρηστομαθειῶν, διδακτικῶν βιβλίων, λογίων συγγραφεῶν, λογοτεχνημάτων, λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων). Ἀπὸ τὸ 1493 καί ἔπειτα λειτούργησαν τυπογραφεῖα ἐλληνικῆς ἰδιοκτησίας· σχεδὸν συνεχῶς στὴ Βενετία, καί κατὰ διαστήματα στὴν Κωνσταντινούπολη (1627, 1764-1767), στὸ Ἰάσιο (1680-1698), στὸ Βουκουρέστι (1690-1716), στὴ Μοσχόπολη (1731-1760), στὴ Σμύρνη (1764), στὴ Βιέννη (ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα). Μεταξὺ τοῦ 1496 καί τοῦ 1821 δημοσιεύθηκαν σχεδὸν 9.000 ἐλληνικὰ βιβλία. Ἐπὶ πλεόν τῶν ἐντύπων κυκλοφοροῦσαν ἀνά τὸν ἐλληνικὸ κόσμο ἀκόμη πολλὰ βιβλία χειρόγραφα. Οἱ γραμματισμένοι διάβαζαν τὰ βιβλία πού ἔφθαναν στὰ χέρια τους σὲ ἀγράμματος. Κάθε δέκτης ἔστω καί ἐλαχίστου μέρους αὐτῆς τῆς παραγωγῆς ἐνιωθε νὰ συμμετέχει μαζί μὲ πολλοὺς ἄλλους σὲ ἓνα συγκεκριμένο πολιτισμὸ. Ἡ λαϊκὴ συνείδηση συμμετοχῆς σὲ ἓνα κοινὸ πολιτισμὸ διαπλεκόταν μὲ λαϊκὴ συνείδηση συμμετοχῆς σὲ μιὰ κοινὴ παρούσα κατάσταση, σὲ ἓνα κοινὸ παρελθὸν καί σὲ ἓνα κοινὸ μέλλον.

Ἡ λαϊκὴ συνείδηση διενεῖτο τίς καταστάσεις τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος συγχρόνως, ὡς ζεῦγος ἄρσεως καί θέσεως: τὸ παρὸν ἔχει ἀρχίσει μὲ ἀπώλειες, τὸ μέλλον θὰ ἀρχίσει μὲ τὴν ἀνάκτηση τῶν ἀπολεσθέντων. Ἡ κατάσταση τοῦ παρόντος ἐκφράζεται διὰ τῶν θρήνων γιά τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἄλλων πόλεων, ἢ προσδοκία τοῦ μέλλοντος ἐκφράζεται διὰ ποικίλων μνημάτων ἐλπίδας. Ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν θρήνων καί τῶν ἐλπιδοφόρων μνημάτων φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ὕφος τους, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ χρονολογία τους: ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἄλωση, δηλαδὴ πολὺ πρὶν γίνεαι δυνατὴ ἡ ἐπίδραση ἡγετικῶν ὁμάδων. Ὁ λαὸς μετέχει συναισθηματικὰ στὰ παθήματα<sup>26</sup>, διεκδικεῖ τὴν ἀνάκτηση δικῶν του

τίς πιέσεις τοῦ κυρίαρχου ἰσλαμικοῦ θρησκευήματος καί τὴν προσηλυτιστικὴ προπαγάνδα τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων. Δάσκαλοι καλοῦνταν νὰ ὑπηρετήσουν σὲ διάφορους τύπους.

26. Αὐτὸ παρατηρεῖται στοὺς θρήνους.

πραγμάτων<sup>27</sup>, ἐλπίζει μιὰ νέα ἀκμὴ<sup>28</sup> καὶ ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση «ἐμεῖς», -«ἐχθροί»<sup>29</sup>. Μεγάλη συναισθηματικὴ φόρτιση χαρακτηρίζει, ὅχι μόνον τοὺς θρήνους, ἀλλὰ καὶ τοὺς χρῆσμούς<sup>30</sup>, τοὺς οἰωνοὺς<sup>31</sup> καὶ τὶς παραδόσεις.

Ἡ λαϊκὴ συνείδηση κοινῶ ἱστορικῶ παρελθόντος ἀνέτρεχε στοὺς ρωμαϊκοὺς (ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς) αἰῶνες χωρὶς τὴ μεσολάβηση παιδείας, ἀλλὰ διὰ μέσου τῆς ἀδιάσπαστης ζωντανῆς θρησκευτικῆς παράδοσης. «Οἱ οἱ γινώριζαν ὅτι ὁ Χριστὸς γεννήθηκε ἐπὶ Αὐγούστου καὶ μαρτύρησε ἐπὶ Τιβερίου, ὅτι οἱ χριστιανοὶ διώχθηκαν ἀπὸ Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ἀλλὰ ἡ χριστιανικὴ πίστη ἐπισημοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, τὸν καὶ ἰδρυτὴ τῆς Βασιλεύουσας, καὶ ὅτι ἀπὸ τότε οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες χρίονταν ἀπὸ τὸν Πατριάρχην καὶ ἦσαν πρόμαχοι τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν «ἐθνικῶν», τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῶν αἰρετικῶν. Οἱ μάρτυρες, οἱ ἅγιοι, οἱ ἀπολογητῆς, οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ σύνοδοι χρονολογοῦνταν μὲ ἀναγωγὴς στὸ χρόνο βασιλείας κάποιου Ρωμαίου αὐτοκράτορα. «Ὅλες οἱ θεῖες τελετουργίαι ἀνάγονταν στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχῇ. Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος ἀπευθυνόταν «τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῶ» ποὺ εἶχε προστατέψει τὴν Πόλιν τῆς. Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν παριστάνουν τὴν Πόλιν ὑπὸ τὴ σκέπη Τῆς. Οἱ μονῆς ποὺ εἶχαν κτισθεῖ ἀπὸ αὐτοκράτορες ἐξακολουθοῦσαν νὰ τοὺς μνημονεῖουν. Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶχε ἀλλάξει. Ὁ Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως λεγόταν πάντα «Οἰκουμενικός». Μάλιστα ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἀρχιερεῖς φοροῦν τῶρα μίμηση τοῦ αὐτοκρατορικῶ στέμματος.

Ἡ λαϊκὴ παράδοση ἔχει μυθοποιήσει τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Τοὺς φαντάζεται ὡς γίγαντες καὶ ἀφηγεῖται διάφορες ἱστορίες γι' αὐτούς. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶναι ἕνας δημοφιλὴς ἥρωας. Ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα θὰ διαδοθεῖ βαθμιαῖα ἐκ τῶν ἄνω ἢ συνείδηση ὅτι οἱ «Ρωμαῖοι» κατάγονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια γιὰ τούτῃ τὴν καταγωγὴ θὰ ἀπλώνεται σὲ κύκλους

27. Π.χ. *πάλι μὲ χρόνους, μὲ καιροὺς πάλι δικά μας θά 'ναι.*

28. Π.χ. *Ἡ Ρωμανία κ' ἂν πέρασεν, ἀνθεὶ καὶ φέρει κ' ἄλλα.*

29. Π.χ., *Καὶ ἄμποτε νὰ ποίσετε ἀνδραγαθίας ἔργον | καὶ νίκος δώσῃ εἰς ὑμᾶς καὶ ζῶσμα στ' ἄρματά σας | νὰ πᾶτε νὰ νικήσετε ὅλους σας τοὺς ἐχθροὺς σας.*

30. Ὁ παλαιότερος χρῆσμός, μὲ προϊστορία ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, συγκεντρώνει καὶ τὰ τρία κύρια θέματα: τῆς ἀνάστασης ἐνὸς βασιλέα τῶν Ρωμαίων (παλαιότερα ἀνώνυμο, ἀργότερα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου), τῆς καταδίωξης τῶν Τούρκων ὡς ἕνα μυθικὸ τόπο (παλαιότερα Μονοδένδρι, ἀργότερα Κόκκινη Μηλιά) καὶ τοῦ «ξανθοῦ γένους (παλαιότερα τῶν Δυτικῶν, ἀργότερα τῶν Ρώσων).

31. Π.χ., τὸ 1522 διαδόθηκε ὅτι μιὰ νύκτα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἁγίας Σοφίας καταυγᾶσθη ἀπὸ φωτοχυσία, ἐνῶ ἀκούγονταν ψαλμοὺς. «Ἄλλοι οἰωνοὶ εἶναι μεταγενέστεροι.



πού έχουν λάβει στοιχειώδη εκπαίδευση<sup>32</sup>. Έλληνες φιλόσοφοι ζωγραφίζονται σε εκκλησίες δίπλα στους προφήτες ως πρόδρομοι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἡ συνείδηση ἑλληνικότητας ἀναρριπίσθηκε στὰ λαϊκὰ στρώματα ἔντονα κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ ὡς τὶς παραμονὲς τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἀπὸ τῆς μεγάλης διάδοση πατριωτικῶν ἔργων καὶ ὀρισμένων μεταφράσεων<sup>33</sup>. Τότε διαδίδεται ἡ συνήθεια νὰ δίνονται τὰ ὀνόματα διασῆμων ἀρχαίων Ἑλλήνων σὲ πρόσωπα καὶ σὲ πλοῖα καὶ νὰ ἐξελληνίζονται τὰ οἰκογενειακὰ ἐπίθετα.

Ἔτσι στὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρχαν διάφορα ἐπίπεδα λαϊκῆς συνείδησης ἐθνικῆς ταυτότητας (*identité ethnique*). Ἡ συνείδηση συμμετοχῆς σὲ ἓνα κοινὸ πολιτισμὸ ἦταν τὸ στοιχειωδέστερο καὶ διαρκέστερο βίωμα. Πάνω ἀπὸ αὐτή, ἡ συνείδηση συμμετοχῆς σὲ ἓνα κοινὸ παρόν, πού ἄρχισε μὲ ἀπώλειες καὶ συνεχίζεται μὲ δυστυχίες, καὶ σὲ ἓνα κοινὸ ἐλπιδοφόρο μέλλον ἔδινε ἓνα πρῶτο σημεῖο χρονικῆς ἐνταξίσεως συνδυαζομένη μὲ μιὰ μεσσιανικὴ ἐσχατολογία. Σὲ ἀμέσως ὑψηλότερη βαθμίδα, ἡ συνείδηση τῆς ιστορικῆς συνέχειας μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος πρόσφερε κάποιον περιεχόμενο στὴν ἰδέα τῶν ἀπωλειῶν καὶ στὴν ἰδέα τῆς ἀνακτήσεως τῶν ἀπολεσθέντων. Τέλος ἡ σύναψη μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες πρῶτον αὐξήσε τὸ ἱστορικὸ βάθος τῆς συνειδήσεως, δεύτερον ἐπλούτισε τὸ περιεχόμενό της μὲ ἰδέες καὶ ἀξίες πού ἐπικρατοῦσαν στὴ σύγχρονη Δύση, τρίτον τὴν ἐξόπλισαν μὲ πνευματικὰ καὶ συναίσθηματικὰ κίνητρα πού συνέβαλαν στὴν ἐθνεγεργσία.

### 3. Κοινωνικὲς ὁμάδες μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐθνότητα

Ὅλες οἱ οικονομικὲς τάξεις τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας διέσχιζαν τὸ σῶμα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητας, ἀλλὰ μὲ ἀναλογίες διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἐπικρατοῦσαν στὸ σύνολο αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἢ στὸ ἐσωτερικὸ ἄλλων ἐθνοτήτων ἢ σ' ἐκεῖνο τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν. Ἀκόμη καὶ σὲ περιοχὲς ὅπου τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ὑπερτεροῦσε ἀπὸ ἄποψη πληθυσμοῦ, οἱ Ἑλληνες γαιοκτῆμονες ἦσαν πολὺ λιγότεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ κατεῖχαν πολὺ μικρότερη ἔκταση γῆς. Στις ἴδιες περιοχὲς οἱ ἀκτήμονες ἦσαν Ἑλληνες, ἐν ὅλῳ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἀφότου ἄρχι-

32. Π.χ. οἱ Ἑλληνες τοῦ Λιβόρνου διακηρύσσουν, τὸ 1640, μὲ ἀνορθόγραφο κείμενο, ὅτι ἔκτισαν καὶ στόλισαν τὴν ἐκκλησίαν τους «διὰ καύχησιν καὶ ἔπαινον τοῦ γένους μας εἰς τρόπον ὃ καὶ ὑπερέχονεν πάντα ὅλες τὶς ἐπίλοιπες φυλὲς καὶ γλώσσες».

33. Παραλείποντας ἄλλες μαρτυρίες, ἄς μνημονεύσουμε τὴν πληροφορία ὅτι ἀναγνώστες τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Abbé Barthélemy, *Περιήγησις τοῦ νέου Ἀνακράσιδος (1797)*, «ἐδρόσιζον τὸ βιβλίον μὲ δάκρυα, βλέποντες ἐν αὐτῷ ζωηροτάτως ἐπιθεμιμένας τὰς πράξεις καὶ τὴν εἰκόνα τῶν λαμπρῶν προγόνων μας».

σαν να αναπτύσσονται εκεί διάφορα έπιτηδεύματα, αυτά άσκήθηκαν από Τούρκους κατ' ελάχιστο ποσοστό, από Έλληνες κατά τὸ μέγιστο. Οί Έλληνες έπιδόθηκαν στή βιοτεχνία και τὸ έμπόριο νωρίτερα και σέ μεγαλύτερο ανθρώπινο ποσοστό από άλλους τουρκοκρατούμενους χριστιανικούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς. Έλληνες βιοτέχνες και έμποροι άποτέλεσαν τούς πυρήνες άστοποίησης όχι μόνον σέ περιφέρειες με έλληνικό πληθυσμό, αλλά και σέ άλλες, πρὸς τις όποϊες μετακινήθηκαν άστοποιούμενοι Έλληνες. Οί Έβραϊοί τῆς Όθωμανικῆς αυτοκρατορίας κατέλαβαν, σέ άστικά έπαγγέλματα, έδαφος μεγαλύτερο από εκείνο τῶν Έλλήνων σέ λίγες πόλεις.

Θά άσχοληθούμε διαδοχικά με τις διάφορες οικονομικές τάξεις και άλλες ομάδες στὸ έσωτερικό τῆς έλληνικῆς έθνότητας προσέχοντας (α) τις άμοιβαίες σχέσεις τους, (β) τις σχέσεις τους με αντίστοιχες τάξεις και ομάδες τῆς κυρίαρχης, ισλαμικῆς, κοινότητας, και (γ) τὴν τοποθέτησή τους άπέναντι στὸ ζήτημα τῆς έθνεγερσίας.

Οί άκτῆμονες άγρότες συνιστοῦσαν τὴν πολυπληθέστερη τάξη άκόμη και στις οικονομικά προχωρημένες κοινωνίες τῆς Εὐρώπης ὡς και τὸν 19ον αἰώνα, πόσο μάλλον στήν ὀθωμανική κοινωνία κατά τούς προγενέστερους αἰῶνες. Οί άκτῆμονες άγρότες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας εργάζονταν ὡς καλλιεργητὲς σέ γαῖες κάθε κατηγορίας. Κατὰ συνέπεια, εκείνοι πὸν καλλιεργοῦσαν γαῖες τιμαριωτικές και άλλες τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα<sup>34</sup> κατεῖχαν τίτλους πὸν τούς ἔδιναν δικαίωμα εργασίας ἔναντι καθορισμένων ὑποχρεώσεων. Οί ὑπόλοιποι άκτῆμονες ζητοῦσαν εργασία σέ ιδιωτικά κτήματα, πὸν ἀνῆκαν εἴτε σέ μουσουλμάνους εἴτε σέ ραγιάδες, και προσλαμβάνονταν από αὐτούς με ιδιωτικές συμφωνίες ὑπὸ ἕρους ελευθερῆς αγοράς πὸν χειροτέρευαν διαρκῶς γιὰ τούς άκτῆμονες<sup>35</sup>. Στὴ Βαλκανική χερσόνησο, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου και σέ πολλές περιοχές τῆς Μ. Ἀσίας οί άκτῆμονες καλλιεργητὲς ἦσαν άποκλειστικά ἢ με μικρὲς ἐξαιρέσεις ραγιάδες. Έπομένως ἦσαν Έλληνες παντοῦ ὅπου ὑπῆρχαν Έλληνες άγρότες.

Τὸν 18ον αἰώνα, ὑπὸ συνθήκες πὸν περιγράφηκαν πὸν πάνω<sup>36</sup>, πολλοί Έλληνες ιδιοκτῆτες μικρῶν άγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων προστέθηκαν στους άκτῆμονες καλλιεργητὲς μεγάλων ιδιοκτησιῶν, οί όποιοι, ὅπως εἶδαμε, εργάζονταν με ιδιωτικές συμφωνίες. Έπειδὴ ἔτσι αὐξανόταν ἢ προσφορὰ εργατικῶν δυνάμεων, οί άκτῆμονες Έλληνες βρίσκονταν στήν ἀνάγκη νὰ εργάζονται ὑπὸ δυσμενέστερους ἕρους και νὰ ὑφίστανται βαρύτερη ἐκμετάλλευση από τούς γαιοκτῆμονες, Τούρκους ἢ Έλληνες.

34. Βλ. πὸν πάνω, σελ. 203.

35. Βλ. πὸν πάνω, σελ. 206 κ. ἐξ.

36. Βλ. πὸν πάνω, σελ. 205.

Μέχρι τότε οί πηγές μας δὲ μᾶς βοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε ἄμεση εἰκόνα συμπεριφορῶν τῶν ἀκτημόνων καὶ τῶν ὀλιγοκτημόνων χωρικῶν ὡς τάξεων. Ἐκ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ ταξικὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων γαιοκτημόνων καὶ ἀκτημόνων ἢ ὀλιγοκτημόνων καὶ ἀπροσχημάτιστες ἐκδηλώσεις καταφορᾶς ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων, καὶ ἰδίως τῶν προσετῶν, ποὺ κατηγοροῦνταν ὡς «τουρκολάτρες» καὶ «Τοῦρκοι ἀπερίτμητοι». Στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν Τοῦρκοι, ἡ κοινωνικὴ ἀντίθεση τῶν δύο τάξεων, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος, προσέλαβε ὀξύτερες μορφές μετὰ τὴν ιδεολογικὴ ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Τότε σχηματίσθηκαν κάποιες λαϊκὲς παρατάξεις ποὺ ὀνομάσθηκαν «καρμανιόλοι»<sup>37</sup>. Κατὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση οἱ ἀκτήμονες καὶ ὀλιγοκτήμονες διεξεδίχθησαν ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία καὶ παρουσίασαν πολιτικὲς διαφοροποιήσεις σὲ σχέση μὲ τοὺς γαιοκτήμονες.

Οἱ σχέσεις ἀκτημόνων καὶ κλεφτῶν καὶ οἱ συμπεριφορὲς τῶν κλεφτῶν ἀποτελοῦν ἔμμεσες, καὶ ὑπὸ τὴν αἴρεση κριτικοῦ ἐλέγχου, ἐνδείξεις τόσο γιὰ τὶς ταξικὲς ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἐθνικὲς ροπὲς τῶν ἀκτημόνων. Οἱ κλέφτες προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν ἀκτημόνων καὶ ὀλιγοκτημόνων χωρικῶν: Οἱ κλέφτες λήστευαν τοὺς γαιοκτήμονες, Τοῦρκους καὶ Ἑλληνας. Οἱ ἀκτήμονες καὶ ὀλιγοκτήμονες χωρικοὶ ὑπέθαλπαν τοὺς κλέφτες καταδιωκομένους ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Στὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ κινήματα ὅμως οἱ κλέφτες τάσσονταν ὑπὸ τὴν ἡγεσία ἱεραρχῶν καὶ προκρίτων<sup>38</sup>.

Πολλοὶ Ἑλληνας, ὅπως καὶ ἄλλοι Χριστιανοί, γαιοκτήμονες προσχώρησαν στοὺς Ὀθωμανοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς προσελάσεως. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως διατήρησαν τότε καὶ γιὰ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο διάστημα τὴ θρησκεία τῶν προγόνων τους. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἔλαβαν ἀπὸ τοὺς σουλτάνους τιμάρια καὶ κατὰ συνέπεια πρόσφεραν στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες ὡς σπαχῆδες. Οἱ τελευταῖοι Ἑλληνας σπαχῆδες ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐξισλαμισθοῦν τὸ 1635.

Ἐγγεῖες ἰδιοκτησίες Ἑλλήνων ποὺ παρέμειναν χριστιανοὶ βρίσκονταν σὲ ἐδάφη χαμηλῶν ἀποδόσεων, οἱ πιδὲ πολλὲς ἦσαν μικροσκοπικὲς καὶ καλλιεργοῦνταν ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη καὶ μέλη τῆς οἰκογενείας του. Μόλις τὸν 18ον αἰῶνα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς πηγές μας σχετικὴ συγκέντρωση ἐγγείας ἰδιοκτησίας σὲ χέρια Ἑλλήνων, στὰ πλαίσια γενικότερου φαινομένου, τὸ σημειώσαμε πιδὲ πάνω, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τοὺς Τούρκους γαιοκτήμονες καὶ τιμαριούχους καὶ ὠφέλησε πρωτίστως αὐτοὺς.

Οἱ Ἑλληνας γαιοκτήμονες καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ γαιοκτήμονες δὲν ἀποτελοῦσαν

37. Ἡ πιδὲ σημαντικὴ δράση «καρμανιόλων» σημειώθηκε στὴ Σάμο.

38. Βλ. πιδὲ κάτω, σελ. 241-242, 252 κ. ἐξ.

ένιαία τάξη, ἀφοῦ οἱ πρῶτοι δὲν ἦσαν ἰσότιμοι μὲ τοὺς δεύτερος οὔτε ἀπὸ νομικῆ ἀποψη οὔτε ἐκ τῶν πραγμάτων. Τὸ γεγονός ἐστὶ δὲν ἦσαν μέλη τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν, ἀλλὰ ραγιάδες, εἶχε νομικὲς συνέπειες γι' αὐτοὺς σὲ δύο ἐπίπεδα. Σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, δὲν ἐξαιροῦνταν ἀπὸ τῆ μειωτικῆ ἐπιταγῆ τοῦ ἱεροῦ νόμου, κατὰ τὴν ὁποία ἡ φυσικὴ ὑπαρξὴ τους ἦταν ἀπλῶς ἀνεκτή, καὶ τοῦτο ὑπὸ ὄρους. Σὲ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ἀποκλείονταν, μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τῆ νομῆ τιμαρίων καὶ ἄλλου τύπου γαιῶν τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα καὶ ἀπὸ τὴν ἀπολαβὴ φεουδαρχικῶν δικαιωμάτων, ἐνῶ ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλλουν τὸν κεφαλικὸ καὶ τοὺς ἄλλους φόρους ποὺ βάρυναν τοὺς ραγιάδες. Ἡ κατὰ τοὺς νόμους μειονεκτικὴ θέση τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων ἔναντι τῶν Ὀθωμανῶν ἐπιβαρυνόταν ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς πραγματικὲς καταστάσεις καὶ συγκυρίες ποὺ δημιουργοῦνταν εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων.

Μερικοὶ ἱστορικοὶ χαρακτηρίζουν τοὺς Ἑλληνες γαιοκτήμονες «φεουδάρχες» (καὶ μάλιστα «μεγάλους») καὶ «ἄρχουσα τάξη». Αὐτοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ εἶναι ἀβάσιμοι. Φεουδάρχες δὲν ἦσαν οἱ Ἑλληνες γαιοκτήμονες, ἀφοῦ δὲν εἶχαν φέουδα, ἀλλὰ ἰδιωτικὰ κτήματα, καὶ δὲν εἰσέπρατταν φεουδαρχικὰ δικαιώματα. Ἐφ' ὅσον δὲν ἦσαν φεουδάρχες μέσα στὴν φεουδαρχικὴ ὀθωμανικὴ κοινωνία, δὲ μπορούσαν νὰ εἶναι ἄρχουσα τάξη ἢ μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης.

Ὅπως δὲ ὅμως οἱ πλουσιότεροι μετὰ τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων, μάλιστα ἐκεῖνοι ποὺ ἀναδεικνύονταν προεστώτες<sup>39</sup>, εἶχαν μιὰ προέχουσα θέση ἀπέναντι στοὺς ἄλλους Ἑλληνες καὶ εἰδικὴ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στοὺς ἀκτῆμονες Ἑλληνες ποὺ καλλιεργοῦσαν τὰ κτήματά τους. Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα μπόρεσαν νὰ ἐπιβάλουν σ' αὐτοὺς ἐπαχθέστερους ὄρους ἐργασίας καὶ πελατειακῆς ἐξάρτησης. Τότε ἐμφανίζονται στὶς πηγές μας ὡς ἓνα ἀνώτερο κοινωνικὸ στρώμα μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος. Μερικοὶ διευρύνουν τὶς πηγές πλουτισμοῦ τους ἐπιδιδόμενοι σὲ ἐπιχειρήσεις. Ἐνοικιάζουν τοὺς φόρους ποὺ ἐπιβάλλονταν στὶς κοινότητές τους ἢ στοὺς ραγιάδες τῆς ἐπαρχίας. Στρέφονται στὸ ἐμπόριο: Ὁ Πελοποννήσιος πρόκριτος Π. Μπενάκης ἱδρυσε ἐμπορικὴ εἰσαγωγικὴ τὸ 1761. Ἀργότερα, ἡ ἀπομάκρυνση τῶν Γάλλων ἐμπόρων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἐξ αἰτίας τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν συνεχῶν πολέμων τῆς Γαλλίας μὲ ἄλλες δυνάμεις, σὲ πρώτη φάση ἐπέβαλε στοὺς γαιοκτήμονες τῆς Πελοποννήσου, τόσο Ἑλληνες ὅσο καὶ Τούρκους, νὰ ἐμπορευθοῦν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα τους, στὴ συνέχεια τοὺς ἐνθάρρυνε νὰ ἐπιδοθοῦν καὶ σὲ ἄλλες ἐμπορικὲς συναλλαγές. Καθὼς οἱ ἴδιοι ἐξωτερικοὶ λόγοι δίνουν μεγάλη ὠθηση στὸ

39. Βλ. πρὸ κάτω, σελ. 247-250.

έλληνικό ναυτεμπόριο, οί γαιοκτήμονες τῆς Πελοποννήσου ἐπενδύουν κεφάλαια σὲ πλοῖα καὶ ναυτοφορτία πού διακινουῦν οἱ Ὑδραῖοι καὶ οἱ Σπετσιώτες. Οἱ τολμηρότεροι ἐπιδίδονται σὲ ἐπιχειρήσεις στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπὶ πλεόν τῆς οἰκονομικῆς εὐπορίας τους καὶ χάρη σ' αὐτήν, οἱ πλουσιότεροι Ἑλληνας γαιοκτήμονες μποροῦσαν νὰ ἐξαγοράζουν τὴν προστασία Τούρκων ἀξιωματοῦχων.

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲ μαρτυρεῖται ταξικὴ προσέγγιση τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀντίθετα, σημαντικοὶ Ἑλληνας γαιοκτήμονες γίνονται ἡγέτες ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων καὶ ἐπαναστάσεων. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἐξηγοῦνται προφανῶς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ μειονεξία τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων ἔναντι τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν ἐν γένει καὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τους, γιὰ νομικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς λόγους, νὰ συναγωνισθοῦν ὑπὸ ἴσους ὅρους τοὺς Τούρκους γαιοκτήμονες. Οἱ ἀρχαιότερες μνεῖες προκρίτων πού ἀναμείχθησαν σὲ κινήσεις ἐναντίον τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας συνδέονται μὲ πολέμους μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ ξένων δυνάμεων κατὰ τὰ ἔτη 1571 καὶ 1572. Ἐκτοτε πολλοὶ πρόκριτοι τέθηκαν ἐπὶ κεφαλῆς ἐπαναστατικῶν ζυμώσεων ἢ ἐξεγέρσεων<sup>40</sup>.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ βιοτεχνία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲ μπόρεσε νὰ παρακολουθήσει τὴ βιοτεχνία τῆς δυτικῆς Εὐρώπης στὴν παραγωγή ὀρισμένων προϊόντων ἢ καλῶν ποιότητων μερικῶν ἄλλων. Ἔτσι ἡ ἐγχώρια πελατεία αὐτῶν τῶν εἰδῶν — τὰ πλουσιότερα στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κοινωνίας — τὰ προμηθεύσαν εἰσαγόμενα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, ὀρισμένοι τομεῖς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀπέκτησαν διεξόδους σὲ ξένες ἀγορές<sup>41</sup>.

40. 1571 - 1572: ἐπώνυμοι πρόκριτοι Πατρῶν, Μονεμβασίας καὶ Βορείου Ἠπείρου, ἀνώνυμοι πρόκριτοι τοῦ Μυστρά, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἐπώνυμος Ἑλληνας τιμαριούχος στὸ Αἴγιο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς πού κινήθηκαν τότε καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια ἀνῆκαν σὲ οἰκογένειες προκρίτων. Κατὰ τὸν βενετοτουρκικὸ πόλεμο τῶν ἐτῶν 1684-1698 κινήθηκαν οἱ πρόκριτοι Ἀττικῆς Στ. Γάσπαρης, Μ. Δημάκης, Γ. Δούσμανης, Ι. Δαμίστρος καὶ ἀνώνυμοι πρόκριτοι στὴ Μακεδονία. Περὶ τὸ 1755 ἄρχισαν νὰ κινουῦνται συνωμοτικὰ στὴν Πελοπόννησο οἱ πρόκριτοι Π. Μπενάκης, Π. Κρεββατᾶς, Α. Ζαΐμης, Λόντος, Πῶλος, Σισίνης, Ι. Μελετάκης, Α. Καφεντζῆς, Γ. Νοταρᾶς, σὲ συνεργασία μὲ ἀρχιερεῖς (βλ. πῦθ κάτω σελ. 237) καὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσία ἀρχιερέως, τοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμόνος Ἀνανία, πού ἀνῆκε σὲ εὐγενῆ οἰκογένεια μὲ ρίζες ὡς τὸ Βυζάντιο. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀποκεφαλίσθηκαν, οἱ ὑπόλοιποι τέθηκαν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770. Πρόκριτοι ἄλλων διαμερισμάτων συνεργάσθηκαν μὲ τὶς ρωσικὲς δυνάμεις πού ἔδρασαν στὸ Αἴγαῖο κατὰ τὰ ἔτη 1770-1774. Νεότεροι πρόκριτοι ἔγιναν μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἀναδείχθηκαν σὲ γνωστοὺς ἡγέτες τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἐλάχιστοι πρόκριτοι ἔλαβαν τότε ἀντεπαναστατικὴ στάση.

41. Βλ. πῦθ πάνω, σελ. 204 κ. ἐξ.

Ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἡ σημερινή κατάσταση τῶν ἐρευνῶν γιά τή βιοτεχνία στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, στίς περιοχές ὅπου σημειώνεται ἀποκλειστική ἢ μερική ἐλληνική συμμετοχή, μπορεῖ νά συνοψισθεῖ ὡς ἐξῆς: (1) Ἡ ὀθωμανική ἀγορά προμηθευόταν βιοτεχνικά προϊόντα καλῶν ποιότητων ἀπό τήν Εὐρώπη. Ἡ ὀθωμανική βιοτεχνία δὲ μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ στά πεδία ὅπου ἀδυνατοῦσε νά ὑπερникήσει τὸν ξένο ἀνταγωνισμό. (2) Στίς περιοχές μὲ πολυαριθμότερο ἐλληνικὸ στοιχεῖο οἱ βιοτέχνες ἦσαν κυρίως Ἑλληνες (καὶ ἐλληνίζοντες βλαχόφωνοι), σὲ μικρότερο ποσοστὸ Ἑβραῖοι καὶ μουσουλμάνοι (Τοῦρκοι, ἐξισλαμισμένοι Ἑλληνες, Γύφτοι). Στίς περιοχές ὅπου οἱ Ἑλληνες ἀποτελοῦσαν μειονότητα, τὸ ποσοστὸ τῶν Ἑλλήνων βιοτεχνῶν ἦταν ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῶν Ἑλλήνων στὸν πληθυσμὸ. (3) Οἱ Ἑλληνες ἐπιδίδονταν μὲ ιδιαίτερη ἐπιτυχία στὴ χρυσοχοΐα, τὴν ὀπλοργία, τὴν πυριτιδοποιΐα, τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες καθὼς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐργασίες τῆς ναυπηγικῆς. Τὰ ἐλληνικὰ ναυπηγεῖα κατασκευάσαν σκάφη εὐρωστα, ταχύπλοα καὶ ἀκαταγώνιστα ἀπὸ ἀποψη εὐλγισίας κατὰ τοὺς ἐλιγμούς. (4) Στά πλαίσια οἰκοτεχνίας ἀναπτύχθηκαν οἱ κλάδοι παραγωγῆς νημάτων καὶ ὑφαντῶν ἀπὸ φυτικές καὶ ζωϊκὲς πρώτες ὕλες, πού βάφονταν ἐπίσης μὲ χρώματα ἀπὸ φυτὰ ἢ ἔντομα. Μεγάλες ποσότητες ἐγχρωμῶν νημάτων καὶ ὑφαντῶν παράγονταν ἀπὸ πατριὲς ἡμινομάδων κτηνοτρόφων — στὴ Μακεδονία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία — πού χρησιμοποιοῦσαν ὡς πρώτη ὕλη τὸ μαλλὶ τῶν αἰγοπροβάτων τους. (5) Τῶν περισσότερων κλάδων τὰ προϊόντα προορίζονταν γιά ἐσωτερικὴ κατανάλωση. Μεταξὺ τῶν ἐξαγομῶν προϊόντων, τὰ νήματα καὶ τὰ ὑφαντὰ ὑπερτεροῦσαν, σὲ ἐπενδεδυμένη ἐργασία, σὲ ἀξία καὶ σὲ περιθώρια κέρδους, τὰ δερμάτινα εἶδη, τὰ σαπούνια, τὰ κεριά καὶ μερικὰ ἄλλα. Τὰ ἐλληνικὰ νήματα καὶ ὑφαντὰ ἄρχισαν νά ἐκτοπίζονται, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, τόσο στήν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ ὅσο καὶ στήν κεντρικὴ Εὐρώπη ἀπὸ ξένα προϊόντα καλύτερα καὶ φθηνότερα. (6) Στίς πόλεις ὅπου ὑπῆρχαν κεφαλαιοῦχοι, αὐτοαπασχολούμενοι καὶ ἐργάτες, οἱ συντεχνίες ἐπέδρασαν ἀρνητικὰ στήν ἀνάπτυξη<sup>42</sup>. (7) Μεταξὺ τῶν ἐμπλεκόμενων στὴ βιοτεχνία οἱ ἀποκλειστικὰ κεφαλαιοῦχοι καὶ οἱ ἀποκλειστικὰ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μικρὰ ποσοστά, ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Περὶ τὸ 1800 λειτούργησαν σὲ ἐλάχιστους οἰκισμούς καὶ γιά λίγα χρόνια συνεταιρισμοὶ ἀτόμων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα συνέβαλλαν μόνον μὲ κατάθεση κεφαλαίου, ἄλλα παρεῖχαν μόνον ἐργασία, ἄλλα συνδύαζαν τὶς ιδιότητες τοῦ κεφαλαιούχου καὶ τοῦ ἐργαζόμενου. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες ἡ ἐργασία δὲν ἀμειβόταν, ἀλλὰ ἐλάμβανε μερίδιο ἀπὸ τὰ κέρδη, ὅταν ὑπῆρχαν, ἢ συμμετεῖχε στίς ζημιές. Οἱ τριβὲς μετὰξὺ μετόχων ἦσαν ἀναπόφευκτες καὶ αὐτὸς ὁ τύπος παραγωγικῆς μονάδας ἐγκατα-

42. Βλ. πρὸ πάνω, σελ. 204.

λείφθηκε. Οί αυτοαπασχολούμενοι και οί επιδιδόμενοι σέ οικογενειακή παραγωγή πρόσφεραν συγχρόνως κεφάλαιο και έργασία. (8) 'Ομόρρυθμες έταιρείες έκαμαν τήν εμφάνισή τους άργά και διστακτικά.

Οί πηγές πού διαθέτουμε δέ μάς παρέχουν στοιχειά βάσει τών όποιών νά προχωρήσουμε περισσότερο. Πάντως δέ μαρτυροῦν ότι ύπήρξε κοινωνική συνεργασία μεταξύ 'Ελλήνων και Τούρκων έπενδυτών σέ επιχειρήσεις μεταποίησης, ότι παρουσιάσθηκαν κοινωνικές τριβές μεταξύ τών 'Ελλήνων επιχειρηματιών και τών 'Ελλήνων γαιοκτημόνων, ότι οί 'Ελληνες επιχειρηματίες επέδειξαν ιδιαίζουσα στάση στο ζήτημα τής εθνικῆς άνεξαρτησίας. Με άλλους λόγους οί 'Ελληνες έπενδυτές σέ μεταποιητικές επιχειρήσεις δέν διαφοροποιούνται ως κοινωνική ομάδα στο έσωτερικό τής ελληνικῆς εθνότητας.

Τò ελληνικό στοιχείο διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη έμπορικῶν συναλλαγῶν μέσα σέ τμήμα τοῦ 'Οθωμανικοῦ κράτους πού εκτεινόταν πέρα από τις περιοχές όπου κατοικοῦσαν 'Ελληνες. Στην Κωνσταντινούπολη, τή Θεσσαλονίκη, τή Σμύρνη και σέ μερικές μικρότερες πόλεις, οί 'Ελληνες έμποροι συνάντησαν τόν άνταγωνισμό τών επίσης έπιτοπίων 'Εβραίων, καθώς και άλλοδαπῶν έμπόρων. 'Αλλοῦ όμως οί 'Ελληνες έμπορεύθηκαν χωρίς δυσκολίες. 'Ετσι ή ελληνική έμπορική δραστηριότητα επέκτάθηκε ανά τήν έλλαδική χερσόνησο, τή Μακεδονία, τή Θράκη, τὰ νησιά και τὰ μικρασιατικά παράλια τοῦ Αιγαίου, καθώς και σέ έμπορικά κέντρα τών παραδουνάβιων ήγεμονιῶν και κατά μήκος τών έμπορικῶν αξόνων πού ὄδηγοῦσαν στις χῶρες τής άψβουργιανῆς αυτοκρατορίας.

'Η αναγέννηση τοῦ έμπορίου μέσα στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία τόν 16ον αιώνα ήταν μία από τις συνέπειες τής καθυστέρησης τής οικονομίας της άπέναντι στη δυτικοευρωπαϊκή. 'Η ὀθωμανική άγορά άνοιξε σέ βιοτεχνικά και άποικιακά προϊόντα εισαγόμενα από χῶρες τής Δύσης. Οί δυτικές άγορές, από τήν πλευρά τους, εισήγαν από τήν 'Οθωμανική αυτοκρατορία πρώτες ύλες, ήμιεπεξεργασμένα είδη και τρόφιμα. Ξένοι έμποροι πού έγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη και σέ πολλά μικρότερα λιμάνια εισήγαν τὰ έξωτερικά έμπορεύματα και έξήγαν τὰ έγχώρια. 'Αλλά οί ξένοι έμποροι δέν μποροῦσαν νά έχουν άμεση πρόσβαση άφ' ένός στις πηγές έγχωρίων προϊόντων πού ζητοῦνταν στο έξωτερικό, άφ' έτέρου στην έγχώρια πελατεία εισαγομένων προϊόντων. Μεταξύ παραγωγῆς και εξαγωγῆς έγχωρίων προϊόντων από τή μία μεριά και μεταξύ εισαγωγῆς και λιανικῆς πώλησης ξένων προϊόντων από τήν άλλη μεριά εισχώρησαν 'Ελληνες, άλλοῦ άποικειστικά άλλοῦ άνταγωνιζόμενοι με 'Εβραίους.

Παράλληλα αναπτύχθηκαν ή προσφορά και ή ζήτηση έγχωρίων προϊόντων,

ἀγροτικῶν καὶ βιοτεχνικῶν. Οἱ ἄμεσες καὶ περιστασιακὲς ἀνταλλαγὲς προϊόντων συμπληρώθηκαν μὲ ὀργανωμένους ἐποχιακὲς ἐμποροπανηγύρεις. Ἀργότερα, χωρὶς νὰ σταματήσουν αὐτὲς οἱ ἀρχαϊκὲς καὶ ἀπλὲς μορφὲς συναλλαγῶν, ἀπαιτήθηκαν οἱ ὑπηρεσίαι ἐμπόρων, ἄλλων μονίμως ἐγκατεστημένων σὲ πόλεις καὶ κωμοπόλεις καὶ ἄλων περιοδεούντων. Καὶ σὲ τοῦτον τὸν τομέα εἰσχώρησαν Ἕλληνες. Σύντομα Ἕλληλες ἐμποροὶ εἰσέδυσαν καὶ σὲ περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας χωρὶς ἑλληνικὸ πλῆθοςμό.

Παρατηροῦνται ἐπίσης ἐξελίξεις πού ὀδήγησαν Ἕλληνες ἀπὸ τὴν παραγωγὴν, κτηνοτροφικὴ ἢ γεωργικὴ, στὸ ἐμπόριο. Οἱ ἡμινομάδες κτηνοτρόφοι τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, δὲν ἀρκέσθηκαν νὰ μεταποιοῦν τὸ μαλλὶ τῶν αἰγοπροβάτων τους σὲ ἔγχρωμα νήματα καὶ ὑφάσματα<sup>43</sup>. Ἐπίσης μετέφεραν τὰ μεταποιημένα προϊόντα τους σὲ πανηγύρεις καὶ σὲ ἀγορὰς καὶ τὰ διέθεταν ἐκεῖ οἱ ἴδιοι πρὸς πώληση. Νωρίτερα ἢ ἀργότερα μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς γίνονταν ἐγκατεστημένοι ἐμποροὶ πού ἀναλάμβαναν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν αὐτονομημένη πιά πώληση προϊόντων πού μετέφεραν ἀπὸ τὶς πατρίδες τους συγγενεῖς ἢ συντοπίτες τους ἀγωγιάτες. Τέλος αὐτοὶ οἱ ἐμποροὶ ἄπλωναν τὴ δραστηριότητά τους καὶ σὲ ἄλλα εἶδη. Ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα, ἀν ὅχι νωρίτερα, παρακολουθοῦμε τὴν ἐγκατάσταση ἐμπόρων αὐτῆς τῆς προέλευσης σὲ διάφορες πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, μάλιστα κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν πρὸς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα, μέσα σὲ χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων. Μετὰ τὸ 1790, τὸ κενὸ πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν Γάλλων ἐμπόρων, ὀδήγησε γαιοκτῆμονες παραγωγούς, Ἕλληνες καὶ Τούρκους, νὰ γίνουν ἐξαγωγεῖς τῶν προϊόντων τους καὶ τῶν προϊόντων ἄλλων συντοπιτῶν τους<sup>44</sup>.

Τὸν 18ον αἰῶνα Ἕλληνες πού προηγουμένως περιορίζονταν νὰ συγκεντρῶνουν πρῶτες ὕλες καὶ ἡμικατεργασμένα προϊόντα γιὰ λογαριασμὸ ἄλλοδαπῶν ἐμπόρων καὶ νὰ μεταπωλοῦν λιανικῶς εἶδη εἰσαγόμενα ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ἄρχισαν νὰ ἐπιδίδονται σὲ δικῆς τους ἐπιχειρήσεις μὲ ἐπιτυχία, γιὰτὶ γνώριζαν τὶς τοπικὲς συνθῆκες παραγωγῆς καὶ συναλλαγῶν καὶ εἶχαν ἄμεση ἐπαφὴ ἀφ' ἐνὸς μὲ τὶς πηγὰς τῶν ἐξαγομένων καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν πελατεία τῶν εἰσαγομένων. Ἡ κατάρρευση τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ δικτύου στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ ἄνοιξε καὶ νέους ὀρίζοντες στοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ βλέπουμε Ἕλληνες νὰ διαθέτουν κεφάλαια γιὰ ἐπενδύσεις καὶ δημοσιωνίες μακριὰ ἀπὸ τὴ διαμονὴ τους, ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη πού ἦταν ἓνα μεγάλο κέντρο τῆς διεθνοῦς κερδοσκοπίας.

43. Πρβλ. πιδ πάνω, σελ. 204, 227.

44. Πρβλ. πιδ πάνω, σελ. 225.



Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς τουρκοκρατίας, ἑλληνικὲς παροικίες ἐκτὸς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας περιλάμβαναν στοὺς κόλπους τοὺς ἐμπόρους. Ἡ ἑλληνικὴ ἀποδημία ἀπὸ χῶρες ὑπὸ ὀθωμανικὸ ἔλεγχον ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης καὶ συνεχίσθηκε ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ ἀπόδημοι στράφηκαν πρῶτα στὴ Βενετία καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, τὸν 18ον αἰώνα καὶ στὴ Ρωσία. Διαδοχικὲς ἀφίξεις πύκνωσαν τὸν πληθυσμὸ πολλῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν. Οἱ περισσότεροι μετανάστες δὲν ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ἔμποροι, ἀλλὰ βιοτέχνες, ἀγωγιάτες, ἀγρότες. Ὡστόσο καὶ αὐτοὶ ἢ οἱ γιοὶ τοὺς στρέφονταν στὸ ἐμπόριο. Ἀρχικὰ μικρέμποροι, ἀνέβαιναν βαθμίδες. Στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Τρανσυλβανία, ὅπου ἡ ἐγχώρια κοινωνία χωριζόταν σὲ εὐγενεῖς καὶ σὲ χωρικούς, οἱ Ἕλληνες πάροικοι ἀποτέλεσαν, μαζὶ μὲ Γερμανοὺς, ἐπίσης μετανάστες, τὴν ἀστικὴ τάξη. Τὸν 18ον αἰώνα, Ἕλληνες ἔμποροι στὴν Αὐστρία καὶ στὴν Οὐγγαρία διαδραμάτισαν οἰκονομικὸ, κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ ρόλο. Μερικοὶ τιμήθηκαν μὲ τίτλους εὐγενείας. Ὡστόσο οἱ Ἕλληνες πάροικοι διατηροῦσαν ἐπὶ γενεὲς τὴ συνοχὴ τοὺς. Συγκροτοῦσαν κοινότητες οἱ ὁποῖες ἐκτιζαν καὶ συντηροῦσαν ἐκκλησίες, σχολεῖα, ἀκόμη νοσοκομεῖα, καὶ ὑποστήριζαν τὰ ἄπορα μέλη τοὺς.

Οἱ Ἕλληνες τῶν παροικιῶν δὲν μετεῖχαν στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία. Διατηροῦσαν ὅμως στενὲς σχέσεις μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Πρῶτον, οἱ μετανάστες πρώτης καὶ δεύτερης γενεᾶς εἶχαν ἐπαφὲς μὲ τοὺς τόπους τῆς καταγωγῆς τοὺς, ἔστελναν ἐμβάσματα σὲ συγγενεῖς τοὺς. Μερικοὶ ἵδρυν ἐκεῖ σχολεῖα. Δεύτερον, ὀρισμένοι μετανάστες ἔγραψαν βιβλία ποὺ διαβάσθηκαν ἀπὸ τοὺς ὑπόδουλους<sup>45</sup> ἐξέδωσαν ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ποὺ ἐπίσης εἶχαν εὐρύτερη ἀπήχηση. Τρίτον, Ἕλληνες λόγιοι κυκλοφοροῦσαν μεταξὺ παροικιῶν καὶ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι, ὁ ἑλληνισμὸς ποὺ ἦταν μέρος τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας, ἐνσωμάτωνε στοιχεῖα οἰκονομίας, παιδείας καὶ ιδεολογίας ποὺ εἶχαν τὶς ρίζες τοὺς στὸν ἀπόδημο ἑλληνισμό.

Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν πρόσφοροι δέκτες δυτικῶν ιδεῶν καὶ μάλιστα τοῦ διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ τὸ γένος ἦταν πολλαπλὰ εὐλόγο, ἀφοῦ αὐτὲς οἱ ιδέες εἶχαν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ὡς κοινωνικὸ ὑπόβαθρον τὴν ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη, μεταφέρθηκαν στὴν Ἑλλάδα διὰ μέσου τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν, καὶ ἀνταποκρίνονταν σὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες καὶ κοινωνικοπολιτικὲς προσδοκίες ἀστών.

45. Βλ. πῶ κάτω, σελ. 238.

Ὡστόσο οἱ πηγές μας δὲν ἐμφανίζουν ἐμπόρους μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ποὺ κινήθηκαν ἐπαναστατικὰ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ λίγοι ἔμποροι ποὺ ἴδρυσαν καὶ διηύθυναν τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἔδωσαν βέβαια μεγάλη ὠθηση στὴν ἐπαναστατικὴ κίνηση ποὺ κατέληξε στὴν ἐθνεγερσία τοῦ 1821, ἀλλὰ παραμερίσθηκαν κατ' αὐτὴν.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου καὶ μερικῶν ἄλλων παραλίων ἀποτέλεσαν τοὺς μοναδικούς σχεδὸν ἰδιοκτῆτες σκαφῶν καὶ θαλάσσιους μεταφορεῖς ἐμπορευμάτων γιὰ λογαριασμό τους ἢ γιὰ λογαριασμὸ ἄλλων. Τὰ μεγέθη τῆς ἐλληνικῆς πλοιοκτησίας, τῶν ἐκτοπισμάτων, τῶν φορτίων, τῶν ἀποστάσεων, τῶν ἐπενδυμένων κεφαλαίων, τῶν κερδῶν, τοῦ ἀπασχολουμένου προσωπικοῦ ἀυξήθηκαν ραγδαῖα μετὰ τὸ 1774. Ἀρχικὸ αἴτιο καὶ διαρκὴς παράγων αὐτῆς τῆς ἀνοδικῆς ἐξέλιξης ὑπῆρξε ἡ διάταξη τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ ποὺ ὑποχρέωσε τὸν σουλτάνο νὰ ἀναγνωρίσει στὸν Τσάρο τὸ δικαίωμα προστασίας πλοίων ποὺ εἶχαν ὡς ἰδιοκτῆτες ὑπηκόους τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὀρθοδόξου δόγματος. Λίγο ἀργότερα ὁ σουλτάνος ἔδωσε στὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἄδεια νὰ ἐξοπλίζονται μὲ κανόνια, γιὰ νὰ ἀποκρούουν ἐπιθέσεις πειρατῶν. Ἐπὶ πλέον τούτων ἡ ἐλληνικὴ ναυτιλία ἔλαβε μερίδιο ἀπὸ τὸ αὐξανόμενο μεταφορικὸ ἔργο μεταξύ λιμένων τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ κρατῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ εἰσέπραξε μεγάλα καὶ γρήγορα κέρδη ἐκτελώνοντας μεταφορὲς ὑψηλοῦ κινδύνου λόγῳ πολεμικῶν γεγονότων. Ἡ ἐπιχειρηματικὴ ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ κλάδου ὀδήγησε καὶ στεριανοὺς Ἕλληνες κεφαλαιούχους νὰ ἐπενδύουν σὲ πλοῖα καὶ φορτία Ὑδραίων καὶ Σπετσιωτῶν<sup>46</sup>. Ἐπίσης μεγάλωσε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαζομένων στὴ ναυτιλία μὲ νέους ποὺ προσελκύνονταν στὴν Ὑδρα καὶ στὶς Σπέτσες ἀπὸ ἀγροτικὲς περιφέρειες.

Σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ ἰδρύθηκαν ἑταιρεῖες πλοιοκτησίας καὶ ναυτεμπορίου μὲ ἰδανικὰ μερίδια ποὺ μποροῦσαν νὰ περιέλθουν σὲ ἐταῖρους ποὺ εἴτε κατέθεταν χρῆμα, εἴτε πρόσφεραν ἐργασία, εἴτε μετεῖχαν καὶ μὲ τὰ δύο μέσα. Ἦταν λοιπὸν ἑταιρεῖες ἐνὸς τύπου ποὺ λειτούργησαν καὶ στὸν τομέα τῆς μεταποίησης<sup>47</sup>. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι οἱ μὴ κεφαλαιούχοι ἐταῖροι ἐργάζονταν χωρὶς μισθὸ καὶ συμμετεῖχαν στὰ κέρδη, ἀλλὰ καὶ στὶς ζημίες τῆς ἐταιρείας τους. Ἐτσι, ὅταν ἡ ἐταιρεία εἶχε κέρδη, ἐξασφάλιζαν τουλάχιστον μερίδιο ἴσο μὲ ἓνα μισθό, ἐνδεχόμενα κάτι περισσότερο. Ὅταν ἡ ἐταιρεία εἶχε ζημίες, μειωνόταν ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας τους. Κατὰ τὴν περίοδο

46. Πρβλ. πρὸ πάνω, σελ. 226.

47. Βλ. σελ. 227.

τῆς ἐφοπλιστικῆς καὶ ναυτεμπορικῆς ἀνάπτυξης, 1774-1815, οἱ ἐταῖροι-ναυτικοὶ ἐργάτες σπάνια δοκίμασαν τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἐταιρικῆς συμφωνίας.

Ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικὴ ναυτιλία ἀναπτύχθηκε σὲ μέσα καὶ σὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ ἀνάγκες καὶ σὲ προκλήσεις αὐξημένου μεταφορικοῦ ἔργου λόγω πολέμων, ἡ εἰρήνη τοῦ 1815 ἐπληξε ὅλους ὅσοι κέρδιζαν ἀπὸ αὐτήν, ἀλλὰ ὄχι ἐξ ἴσου. Οἱ περισσότεροὶ ναυτικοὶ ἐργάτες ἔμειναν ἀνεργοὶ καὶ περιῆλθαν σὲ ἀνέχεια. Ὅσοι εἶχαν ἐπενδύσει ὅλα τὰ κεφάλαιά τους σὲ πλοῖα ἔμειναν χωρὶς πόρους καὶ ἀναζητοῦσαν μάταια ἐργασία. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ἀποταμιεύσεις, ἀπλῶς ἄργησαν νὰ προστεθοῦν στοὺς ἀνέργους. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἀναπτύχθηκαν κοινωνικὲς τριβὲς στὰ ναυτικὰ νησιά.

Μερικοὶ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅχι μόνον ὅτι στοὺς κόλπους τῶν ἀνέργων ναυτικῶν ἀναπτύχθηκε κοινωνικὴ ἐπαναστατικὴ ἐπιρροή, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ ἐπιρροή βρῆκε διέξοδο στὴν ἐθνικὴ. Ἀλλὰ ἡ ἐθνικὴ ἐπαναστατικὴ ἐπιρροή τῶν ναυτικῶν χρονολογεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὀρλωφικά. Καὶ τότε (1770-1774) καὶ στὶς περιόδους τῆς δράσης τοῦ Κατσώνη στὶς ἐλληνικὲς θάλασσες (1787-1792) Ὑδραῖοι, Σπετσιῶτες καὶ ἄλλοι ναυτικοὶ προσχώρησαν σ' αὐτὸν ἢ τὸν ἐνίσχυσαν.

Οἱ Φαναριῶτες ἀποτέλεσαν ἰδιότυπη κοινωνικὴ ὁμάδα μὲ χαρακτηριστικὰ ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὡς οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ παράγοντες ἔδρασαν ἀποκλειστικὰ στὴν Πόλη καὶ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο λογιουσῆς καὶ διακινήσεως ἰδεῶν ὁ ρόλος τους ἔγινε αἰσθητὸς μέσα στὰ πανελλήνια πλαίσια.

Αὐτὴ ἡ ὁμάδα ἐξεπῆδησε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων καὶ ἐπιχειρηματιῶν τῆς Πόλης, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν συρρέσει ἀπὸ διάφορες περιοχές. Ἄν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐμπόρους καὶ ἐπιχειρηματίες κατὰγονταν ἀπὸ βυζαντινὲς ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, αὐτὸ δὲν ἔχει οὐσιαστικὴ σημασία, γιὰτι πάντως δὲν λειτουργοῦσαν πιὰ ὡς ἀριστοκράτες. Ὁ πλουτισμὸς μερικῶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐμπόρους καὶ ἐπιχειρηματίες τοὺς ξεχώρισε ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους. Ἡ διάκρισή τους ἐνισχύθηκε καθὼς διασυνδέθηκαν μὲ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ μὲ ἰσχυροὺς Τούρκους. Οἱ πλούσιοι Φαναριῶτες ἐνισχύουν οἰκονομικὰ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐκεῖνο τοὺς τιμᾷ μὲ ὀφθίγια. Οἱ ἰσχυροὶ Τούρκοι προστατεύουν τοὺς Φαναριῶτες φίλους τους καὶ τοὺς καθιστοῦν συνεταίρους σὲ ἐπιχειρήσεις. Ἡ Πύλη προσλαμβάνει μορφωμένους καὶ γλωσσομαθεῖς Φαναριῶτες ὡς ὑπαλλήλους καὶ ἀναθέτει σὲ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τὴ διεξαγωγὴ διαπραγματεύσεων μὲ ξένες δυνάμεις.

Πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, Φαναριῶτες ἀγοράζουν γαῖες μὲ δουλοπαροίκους στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ ἐξομοιώνονται μὲ τοὺς ντόπιους βογιάρους. Ἡ Πύλη ἀρχίζει νὰ διορίζει Φαναριῶτες ὡς ἡγεμόνες τῆς Μολδαβίας (ἀπὸ τὸ

1709) και τῆς Βλαχίας (ἀπὸ τὸ 1715). Οἱ ἡγεμόνες στέφονται ἀπὸ τὸν Πατριάρχη μὲ τελετὴ πού ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ τῆς στέψης τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

Οἱ Φαναριῶτες εἶχαν στοὺς κόλπους τους μεγάλο ποσοστὸ μελῶν μορφωμένων μὲ ἑλληνικὴ παιδεία, τουρκικὴ καὶ δυτικὴ, τόσο μᾶλλον πού ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς σπούδαζαν σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καὶ ἀφομοίωναν νέες γνώσεις καὶ ἰδέες. Στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες σχηματίσθηκε μέσα στὴν ὁμάδα τῶν Φαναριωτῶν καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἓνας κύκλος μορφωμένων καὶ καλλιεργημένων πού δὲν συναντιόνταν σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἦσαν καλοὶ οἰκοδιδάσκαλοι, καθηγητὲς λυκείων, γιατροί, κυβερνητικοὶ ὑπάλληλοι, νομικοί. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν κύκλο διαβάσθηκαν κείμενα πολιτικῆς καὶ φιλοσοφίας ἀπὸ τὰ πρωτότυπα, ἀρχαῖα ἑλληνικά, βυζαντινά, δυτικοευρωπαϊκά, ἢ ἀπὸ μεταφράσεις. Ἐπίσης συντάχθηκαν μερικὰ δοκίμια ἐμπνευσμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀναγνώσματα. Ἡ φαναριώτικη διοίκηση παρήγαγε σοβαρὸ νομοθετικὸ ἔργο, καὶ μάλιστα κώδικες ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου.

Οἱ Φαναριῶτες ἀπέκτησαν συνείδηση, νοοτροπία καὶ συμπεριφορὲς ἀριστοκρατῶν. Μιμοῦνταν τρόπους δυτικοευρωπαίων εὐγενῶν. Ὅχι μόνον ἐκεῖνοι πού διατελοῦσαν ἢ διετέλεσαν ἡγεμόνες, ἀλλὰ καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους ἤθελαν νὰ προσφωνοῦνται («πρίγκιπες»). Διατυπώνεται συχνὰ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Φαναριῶτες ἀποτελέσαν πράγματι μιὰ ἀριστοκρατικὴ ὁμάδα. Αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν εἶναι ὀρθή. Πρῶτον, οἱ Φαναριῶτες δὲν εἶχαν τὸ εἰδικὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τοῦ τύπου ἀριστοκρατίας πού ἐπικρατοῦσε στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία: δὲν ἐλάμβαναν φέουδα ἔναντι στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων. Βεβαίως πολλοὶ Φαναριῶτες κατεῖχαν στὴ Μολδοβλαχία μεγάλες γεωργικὲς ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνταν ἀπὸ δουλοπαροίκους. Αὐτὲς ὅμως δὲν ἦσαν φέουδα, ἀλλὰ ἰδιωτικὲς γαῖες πού ἀγοράζονταν καὶ πουλιοῦνταν. Δεύτερον, δὲν εἶχαν οὔτε τὸ γενικὸ γνῶρισμα τῆς ἀριστοκρατίας: προνόμια καὶ πλεονεκτήματα θεσμοποιημένα. Ἀντίθετα, ἦσαν ραγιάδες. Ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἰδίων ὡς ἀτόμων καὶ ὁλόκληρης τῆς ὁμάδας τους ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴν καλὴ θέληση τοῦ σουλτάνου. Οἱ ἡγεμονικὲς θέσεις στὴ Βλαχία καὶ τὴ Μολδαβία ἦσαν δοτὲς καὶ ἀνακλητὲς. Ὁ σουλτάνος πουλοῦσε αὐτὰ τὰ ἀξιώματα, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα, καὶ τὰ πουλοῦσε συχνά, γιὰ νὰ αὐξάνει τὰ εἰσοδήματά του<sup>48</sup>. Οἱ ὑποψήφιοι ἀνταγωνίζονταν σκληρὰ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν αὐτὲς τὶς περιζήτητες καὶ προσοδοφόρες θέσεις. Ὅσοι τὶς κατεῖχαν προσπαθοῦσαν νὰ τὶς κρατήσουν ὅσο μποροῦσαν περισσότερο, γιὰ νὰ ἀποσβέσουν τὰ ἔξοδα πού εἶχαν κάμει καὶ νὰ ἀποκομίσουν κέρδη. Οἱ μνηστῆ-

48. Βλ. κεφ. 1, σελ. 206.

ρες όμως ραδιουργούσαν για την απομάκρυνσή τους. Πολλοί ήγμεόνες θανατώθηκαν με σουλτανική απόφαση<sup>49</sup>.

Ἡ ομάδα τῶν Φαναριωτῶν ἐμφανίζει ἀντικειμενικά γνωρίσματα ἀφ' ἑνὸς ἀστῶν, ἀφ' ἑτέρου γαιοκτητῶν. Μὲ προσεκτικότερη παρατήρηση βλέπουμε ὅτι τὰ ἀστικά γνωρίσματά τους εἶχαν νοθευθεῖ, ἀφοῦ ἐπιδίδονταν σὲ ἐπιχειρήσεις ὄχι αὐτόνομα, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἐξαγορασμένη προστασία ἰσχυρῶν Τούρκων. Ὡς γαιοκτητῆς, χρησιμοποιοῦσαν δουλοπαροίκους, ἀλλὰ δὲν ἦσαν φεουδάρχες.

Στὰ ἐπίπεδα συμπεριφορῶν, νοοτροπιῶν καὶ ἰδεολογίας ἀναγνωρίζονται ἀνακλάσεις αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν παραμέτρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων σχέσεων τῶν Φαναριωτῶν. Ἔτσι οἱ δεσμοὶ τους μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, ἡ ἐνταξή τους στὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ κατοχὴ ἀκίνητης περιουσίας μὲ δουλοπάροικους καλλιεργητές, ἡ ψευδαίσθηση ὅτι εἶναι ἀριστοκράτες προσανατόλιζαν τοὺς Φαναριῶτες πρὸς τὴ συντήρησή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, οἱ Φαναριῶτες ἐμφανίζουν τάσεις νεωτεριστικές, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ προσγραφοῦν στὶς ἀστικές καταβολές τους καὶ στοὺς μορφωτικοὺς ὀρίζοντές τους. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους Φαναριῶτες συνετέλεσαν στὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καὶ στὸ μορφωμένο στρώμα τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν. Τὸ νεωτεριστικὸ ρεῦμα σταμάτησε στοὺς φαναριώτικους κύκλους ἐξ αἰτίας τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως.

Ὁ κλήρος δὲ συνιστοῦσε κοινωνικὴ τάξη. Πρῶτον δὲν εἶχε θέση στὶς παραγωγικὲς σχέσεις, δεῦτερον εἶχε ἐσωτερικὴ διαβάθμιση, τρίτον διατρεχόταν ἀπὸ ποικίλα ρεύματα. Ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ διαβάθμιση τοῦ κλήρου εἶναι φαινόμενα ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία. Τὰ ρεύματα ὅμως ποὺ διέτρεχαν τὸν κλήρον ἐκείνη τὴν ἐποχὴ συνδέονται μὲ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε.

Ὁ Πορθητῆς ἔδωσε μὲν στὴν Ἐκκλησίαν ὀρισμένα δικαιώματα, ἐγκαινίασε ὅμως ἐπίσης τὴ χρησιμοποίησή της ἀπὸ τὴν Πύλη γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ κράτους. Ἔτσι, τὸ λιγότερον ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἡ Πύλη καὶ οἱ ἐπαρχιακοὶ διοικητῆς ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἦταν νὰ συμπράττουν μὲ τοὺς προεστούς στὴν κατανομὴ μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων μιᾶς ἐπαρχίας τῶν φόρων καὶ τῶν ἀγγαρειῶν ποὺ ἐπιβάλλονταν συλλογικά σ' αὐτούς. Συχνὰ ὅμως οἱ Τούρκοι προχωροῦσαν περισσότερο. Πατριάρχες ὑποχρεώνονταν νὰ βγοῦν στοὺς δρόμους τῆς Πόλης, γιὰ νὰ πειθαναγκάσουν «Ρωμιούς» νὰ ναυτολογηθοῦν στὸν ὀθωμανικὸ πολεμικὸ στόλον. Καί, ὅταν κάποιος

49. Ὁ ρόλος Φαναριωτῶν στὶς παραδουναβιὲς ἡγεμονίες εἶναι πολὺ σημαντικὸς, ἀλλὰ δὲν ἐνδιαφέρει τὸ συγκεκριμένο θέμα αὐτῆς τῆς ὁμιλίας.

«Ρωμιοί») κινούνταν επαναστατικά, ή Πύλη και οί έπαρχιακοί πασάδες επέβαλαν με άπειλές στο Πατριαρχείο και στους τοπικούς ιεράρχες νά άφορίσουν τους επαναστάτες και νά στηρίξουν πνευματικά τή σουλτανική έξουσία.

Ή τοποθέτηση τών κληρικών άπέναντι στη σουλτανική έξουσία και στον όθωμανικό ζυγό προσδιορίζονταν άπό διάφορους παράγοντες: θρησκευτικούς, έθνικούς και ανθρώπινους. Δύο έπιταγές τής Έκκλησίας τήν άφόπλιζαν έναντι τής έξουσίας και τών δεινών τής δουλείας. Πρώτον, ό ίδρυτής του Χριστιανισμού και ό άπόστολος Παῦλος εΐχαν διδάξει ότι οί πιστοί ύφειλαν νά ύπακούσουν στο Θεό για τά θεΐα και στον καΐσαρα για τά έγκόσμια. Αύτή ή έπιταγή εΐχε άδιάλειπτα τηρηθεΐ άπό τήν πρωτοχριστιανική έκκλησία έναντι τών είδωλολατρών αυτοκρατόρων τής Ρώμης, άπό τή βυζαντινή έκκλησία έναντι τών χριστιανικοτάτων Μεγάλου Κωνσταντίνου και τών διαδόχων του και άπό τις αίχμάλωτες έκκλησίες τής Άνατολής άπέναντι σέ μουσουλμάνους χαλίφες και σουλτάνους. Ή τουρκοκρατούμενη έκκλησία δέ μπορούσε νά πράξει άλλως. Δεύτερον, έπίσης άπό τήν άρχή, ή Έκκλησία κήρυττε ότι ό Θεός δοκιμάζει τήν πίστη τών ανθρώπων και τιμωρεί τις άμαρτίες τους με άρρώστιες, πένθη, φυσικές καταστροφές, και διάφορα άλλα δεινά. Έτσι ή τουρκοκρατία και τά επακόλουθά της παρουσιάζονταν άπό τους έκκλησιαστικούς ως δοκιμασίες θεόθεν προερχόμενες, άναπόφευκτες, και ψυχοσωτήριες. Ή επί πλέον τούτων, ή Έκκλησία, διαπιστώνοντας ότι, αντίθετα με τήν τουρκική έξουσία, οί ξένες δυνάμεις πού κατείχαν έλληνικές χώρες καταργούσαν τις όρθόδοξες έκκλησιαστικές άρχές και ώθοΰσαν τους όρθόδοξους νά άσπασθούν τον καθολικισμό ή τουλάχιστον νά συνταχθούν με τους ένωτικούς (οϋνίτες), έβλεπε και έμφάνιζε τήν τουρκοκρατία ως οίονει άσπίδα τής πάτριας θρησκείας. Τέλος, τó Πατριαρχείο, άνήσυχο έμπρός στις άντικληρικές και γενικότερα άντιθρησκευτικές ιδέες τής γαλλικής επαναστάσεως, δέν περιορίστηκε νά τις καταδικάσει, αλλά και παρουσίασε τήν ύποταγή στο σουλτάνο ως θεάρεστη πράξη.

Άπό τήν άλλη όμως μεριά, οί κληρικοί ήσαν μέλη τών διαφόρων όρθοδόξων έθνοτήτων. Στο έσωτερικό τής έλληνικής έθνότητας, για νά περιορισθούμε σ' αύτήν, δούλευαν συνεχώς ψυχολογικές και πνευματικές διεργασίες άπόρριψης του ζυγοΰ, άπό αυτές άναπτύσσονταν άπελευθερωτικές ζυμώσεις και οί τελευταίες κορυφώνονταν σέ ένοπλες έξεγέρσεις. Καθ' όλη τήν τουρκοκρατία ύπήρξαν Έλληνες κληρικοί συντονισμένοι με τήν έθνότητά τους σ' αυτές τις διεργασίες, ζυμώσεις και έξεγέρσεις. Ύπό τó κράτος αυτού του συντονισμού τους άρνούνταν νά δεχθούν ότι ή σουλτανική έξουσία ήταν θεόθεν δεδομένη και εΐχε τή δικαΐωση και τή νομιμότητα πού προϋποθέτουν οί έπιταγές του Χριστού και του Παύλου, ούτε πίστευαν ότι ή δουλεία και τά δεινά της εΐχαν θεία προέλευση. Έπίσης έπαυαν νά βλέπουν άρνητικά τή σύμπραξη

τῶν ὀρθοδόξων μὲ παπικὲς δυνάμεις προκειμένου νὰ πολεμηθοῦν οἱ ἀλλόπιστοι Ὀθωμανοί.

Πέρα ἀπὸ τὸν συναισθηματικὸ συντονισμό τους μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς τους, "Ἕλληνες κληρικοὶ ἔλαβαν ἕνα μῆρος σὲ ἀπελευθερωτικὲς ζυμώσεις καὶ ἐξεγέρσεις, καὶ μερικοὶ τέθηκαν ἐπὶ κεφαλῆς τους, εἴτε μόνοι εἴτε μαζὶ μὲ προκρίτους"<sup>50</sup>.

Οἱ λόγιοι εἶχαν μὲν κοινὸ γνῶρισμα τῆ λογισύνη, διατρέχονταν ὅμως ἀπὸ διάφορα πνευματικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα· ἓνα συντηρητικὸ καὶ ποικίλα νεωτερικὰ. Τὸ συντηρητικὸ ρεῦμα ἐνέμενε στὴν παράδοση, ἡ ὁποία εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὴν παιδεία ποὺ παρεῖχε ὁ κλῆρος. Εἶχε ἐπιχώριες ρίζες καὶ δὲ μεταδιδόταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ νεωτερικὰ ρεύματα

---

50. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1571) δυτικὲς δυνάμεις ἐπιδίωξαν νὰ ἐξεγείρουν τοὺς Χριστιανοὺς τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. "Ἕλληνες ἀρχιερεῖς ἀνταποκρίθηκαν θετικά. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πατριάρχες τῶν ἐτῶν 1570-1620, συγκεκριμένα οἱ Μητροφάνης Γ', Θεόληπτος Β', Ἱερεμίας Β', Νεόφυτος Β', Τιμόθεος Α', εἶχαν ἐπαφὲς μὲ ἀντιτουρκικὲς κινήσεις. Τὸ 1571 πρωταγωνιστοῦν σὲ κινήματα οἱ Π. Πατρῶν Γερμανός, Μονεμβασιάς Μακάριος Μελισσηνός ἢ Μελισσουργός, Γρεβενῶν Τιμόθεος. Τὰ ἐπόμενα ἔτη κινοῦνται διαδοχικοὶ ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρίδος: Ἰωακείμ, Γαβριήλ, Ἀθανάσιος, Νεκτάριος, καθὼς καὶ ὁ μητροπολίτης Τιρνόβου Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος. Τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα ἔκαμαν διαβήματα σὲ ξένους ἡγεμόνες δύο μητροπολίτες Λακεδαιμονίας, Χρῦσανθος καὶ Διονύσιος, ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Μητροφάνης, ἓνας ἐπίσκοπος Μάνης, ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου Χαρίτων. Ἐπίσης ἀναμειχθήκαν σὲ ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις ἄλλοι Ἱεράρχες τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς καὶ βορειοτέρων διαμερισμάτων. Ὁ Λαρίσης Διονύσιος ὠδήγησε δύο ἐπαναστατικὰ κινήματα, τὸ 1600 στὴ Θεσσαλία καὶ τὸ 1611 στὴν Ἥπειρο. Κατὰ τὸν μεγάλο κρητικὸ πόλεμο (1645-1669) ἐκδηλώθηκαν ὑπὲρ τῶν Βενετῶν ὁ πρῶην Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωαννίκιος καὶ ἄλλοι κληρικοὶ καὶ κινήθηκαν ἐπαναστατικὰ ὁ Δυρραχίου Συμεὼν Λάσκαρις καὶ ἄλλοι.

Κατὰ τὸν βενετο-τουρκικὸ πόλεμο 1684-1699 οἱ Κορίνθου Ζαχαρίας, Ἀθηνῶν Ἰάκωβος, Θεβῶν Ἱερόθεος, Σαλώνων Φιλόθεος, Εὐρίπου Ἀμβρόσιος, Λαρίσης Μακάριος ἐκδηλώθηκαν ὑπὲρ τῶν Βενετῶν (ὁ πρῶτος θανατώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους). Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Πατριάρχης Κων/πόλεως Καλλίνικος Β' (1688-1702 μὲ διαλείμματα) καὶ ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1669-1707) ἀπευθύνονταν στὸν Μ. Πέτρο καὶ ἄλλοι Ἕλληνες κληρικοὶ πῆγαιναν στὴ Μόσχα, γιὰ νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἴδιον. Κατὰ τὸν αὐστροτουρκικὸ πόλεμο 1716-1718 κινήθηκε στὴ Μακεδονία ὁ Σισανίου Ζωσιμᾶς Ρούσης. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀντιτουρκικῆς κινήσεως στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸ 1755 ἦταν ὁ Λακεδαιμόνος Ἀνανίας (βλ. πῦθ πάνω, σελ. 226), ποὺ θανατώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Στὴν ἴδια κίνηση καὶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770 ἔλαβαν μῆρος ὁ Κορίνθου Μακάριος, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Παρθένιος, ὁ Κερνίκης καὶ Καλαβρύτων, ὁ Ζαρνάτας καὶ ἄλλοι. Ὁ τέως Πατριάρχης Σεραφεῖμ Β', ἐξόριστος στὸ "Ἅγιον Ὄρος, προέτρεπε τοὺς Ἕλληνες νὰ ἐξεγερθοῦν. (Πρβλ. πῦθ πάνω, σελ. 226).

ἔρχονταν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τῆ Δύση καὶ ἦσαν εἴτε θρησκευτικὰ — τὸ καθολικὸ καὶ τὸ προτεσταντικὸ — εἴτε κοσμικὰ. Τὰ νεωτερικὰ ρεύματα συγκρούονταν μὲ τὸ συντηρητικὸ. Ἡ σύγκρουσή τους ἔγινε ὀξύτερη, ὅταν ἡ συντήρηση ἀπειλήθηκε ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ μάλιστα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως.

Πολλοὶ λόγιοι διατέλεσαν δάσκαλοι. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἔδρασαν ὡς δάσκαλοι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὄρου. Διὰ λογίων μεταβιβάσθηκε ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ παράδοση πρὸς ἀναγκάσαν στὸ Βυζάντιο καὶ διατηρήθηκε στὴ ζωὴ ἡ λόγια γλῶσσα. Διὰ λογίων μεταλαμπαδεύθηκαν στοὺς Ἕλληνας γνώσεις καὶ ιδέες ἀπὸ τῆ Δύση. Οἱ Ἕλληνες τιμοῦσαν τὴν ἐκπαίδευση καὶ τοὺς δασκάλους. Οἱ σοφοὶ μὲ πανελλήνιο κύρος ἀποκαλοῦνταν «διδάσκαλοι τοῦ γένους».

Κατὰ κανόνα, πρῶτοι οἱ λόγιοι λαμβάνουν συνείδηση ἐθνικῆς ταυτότητος. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἀναγεννήσεως ἑλληνικῆς συνειδήσεως ἔπειτα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες. Ἦδη ἀπὸ τὸν 13ον αἰῶνα, αὐτοκράτορες καὶ λόγιοι σχημάτισαν τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ σύγχρονοι Ρωμαῖοι ἦσαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων<sup>51</sup>. Ἐπειδὴ ἓνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Πλήθων, δὲν ἀρκέσθηκε σ' αὐτὴ τὴν ιδέα, ἀλλὰ, στὰ πλαίσια ἑνὸς πολιτικοῦ προγράμματος, πρότεινε τὴν ἀναγέννηση ἀρχαίων θεσμῶν καὶ ἔλαβε ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στὸν χριστιανισμό, ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωση πατριάρχης, ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, διέταξε νὰ καοῦν τὰ συγγράμματά του καὶ ρητὰ ἀποδοκίμασε τὴν ιδέα τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἀπόφαση ὅμως τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶχε ἰσχὺ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας της. Λόγιοι πρὸς εἶχαν μεταναστεύσει στὴ Δύση δὲν ὑπάκουσαν σ' αὐτὴν<sup>52</sup>.

Ἐπειτα ἀπὸ μικρὴ διακοπὴ, Ἕλληνες πρὸς σπούδασαν σὲ δυτικὰ κολλέγια καὶ πανεπιστήμια ἀνακάλυψαν τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα διὰ μέσου τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων πρὸς διδάχθηκαν ἐκεῖ καὶ ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ πρὸς ἐνέπνεαν στοὺς δυτικούς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 16ου αἰῶνα σειρὰ Ἑλλήνων λογίων διακηρύττει μὲ ὑπερηφάνεια τὴν ιδέα ὅτι ἡ ὑπόδουλη ἐθνότητά τους καταγόταν ἀπὸ ἀρχαίους Ἕλληνες<sup>53</sup>. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοσυνειδησία ἐκφράσθηκε ἐπίσης μὲ ἀρχαιογνωστικὰ συγγράμματα, πρω-

51. Βλ. σελ. 215.

52. Π.χ. Μάρουλλος Ταρχανιώτης (1453-1500).

53. 16ος αἰῶνας: Ἰανὸς Λάσκαρις, Ἀντώνιος Ἐπαρχος, Ἰωάννης Γεμιστός, Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Ἀρσένιος Ἀποστόλης. 17ος αἰῶνας: Παπα-Συναδηγός, Χριστόφορος Ἀγγελος, Γαβριὴλ Σεβήρος καὶ ἄλλοι.



τότυπα<sup>54</sup> ή μεταφρασμένα<sup>55</sup>, με εκδόσεις αρχαίων ελληνικῶν κειμένων, με μεταφράσεις μυθιστορημάτων και θεατρικῶν ἔργων πού εἶχαν ἀρχαία ἐλληνική ὑπόθεση. Οἱ λόγιοι δὲν περιορίζονταν σὲ ψυχρὲς ἐκφράσεις τῆς ἐλληνικῆς αὐτοσυνειδησίας τους. Πολλὰ κείμενά τους, ἀκόμη και τίτλοι ἔργων τους ἔχουν συναισθηματικὲς διατυπώσεις. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν λογίων διαδίδεται μεταξὺ εὐρυτέρων κύκλων — πού διάβαζαν καθ' ὅλη τὴν τουρκοκρατία λαϊκὰ ἀναγνώσματα γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο<sup>56</sup> — ἡ χρῆση ἀρχαίων ἐλληνικῶν ὀνομάτων γιὰ πρόσωπα και γιὰ πλοῖα. Κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὀνομάσθηκε Ἰσχυρὸς Πάγος ἡ Προσωρινὴ Βουλὴ τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος και εἰσήχθησαν ἀρχαῖοι ἐλληνικοὶ ὄροι στὴ δημόσια διοίκηση.

Ἡ ἐλληνικὴ λογιόσύνη ἐνδιαφέρθηκε ἐπίσης γιὰ τὸ βυζαντινὸ παρελθόν. Μερικοὶ συνέγραψαν σχετικὰ ἔργα<sup>57</sup>, περισσότεροι ἔκαμαν ἀναφορὲς σὲ πρόσωπα και πράγματα τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἄλλοι ἐξέφρασαν μὲ συναισθηματικὲς διατυπώσεις τὴ συνείδηση ὅτι τὸ ὑπόδουλο γένος καταγόταν ἀπὸ Βυζαντινοὺς προγόνους. Ὅσο γνωρίζω, οἱ ἄλλες ἐθνότητες τοῦ μιλιέτ τῶν Ροῦμ δὲν ἔδειξαν τέτοιο ἐνδιαφέρον.

54. Γεώργιος Κονταρῆς, *Ἱστορίαι παλαιαὶ και πάνυ ὠφέλιμοι περὶ τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθήνης* (1676)· Γεώργιος Σακελλάριος, *Ἀρχαιολογία συνοπτικὴ τῶν Ἑλλήνων περιέχουσα τὰ δογματικὰς, πολιτικὰς και πολεμικὰς τάξεις, ἅμα δὲ και τὰ ἦθη αὐτῶν* (1796)· Γεώργιος Ζαβίρας, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς και γενέσεως αὐτῶν και λήγουσα, ὡς τὸν θάνατον τῆς τελευταίας βασιλίδος Κλεοπάτρας (ἀνέκδοτο)*· Γ. Παλιουρίτης, *Ἐπιτομὴ ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος* (τόμοι 2, 1807, 2η ἐκδοσις 1815)· Χ. Μεγδάνης, *Ἑλληνικὸν Πάνθεον ἢ Συλλογὴ τῆς μυθικῆς ἱστορίας τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν μυθολογουμένων θεῶν* (1812)· Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, *Ἐργον ἢ ἀρχαιολογία ...* (τόμοι 5, 1815-1820)· Ἰδιος, *Βίος Θεμιστοκλέους τοῦ Ἀθηναίου* (1816)· Ἰδιος, *Τρόπαιον ἐλληνικὸν ἢ πρῶτος πόλεμος Ἑλλήνων και Περσῶν και θρίαμβος τῶν Ἑλλήνων* (1818)· Ἰδιος, *Βίος Μιλτιάδου τοῦ Ἀθηναίου* (1818)· Ἰδιος, *Ἡπειρωτικὰ ἦτοι ἱστορία και γεωγραφία τῆς Ἡπέρου, παλαιὰ τε και νέα, και βίος τοῦ Πύρρου* (1819). Ἐπίσης τὰ περιοδικὰ *Λόγιος Ἐρμῆς και Καλλιόπη* φιλοξένησαν ἀρχαιολογικὰ ἔργα.

55. Ἔχουν καταγραφεῖ εἴκοσι τουλάχιστον μεταφράσεις ξένων ἔργων μὲ ἀντικείμενο τὴν ἀρχαία ἱστορία. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, τοῦ Ch. Rollin, εἶχε δεκαεξὶ τόμους.

56. *Ριμάδα τοῦ Μεγαλέξανδρου* (15 ἐκδόσεις μεταξὺ 1529 και 1805), *Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα* (περισσότερες ἀπὸ 13 ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1680 ὡς τὸ 1820).

57. Ἀντιπροσωπευτικοὶ συγγραφεῖς εἶναι οἱ Νεκτάριος Ἱεροσολύμων, *Ἐπιτομὴ ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας* (1677)· Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* (1715/1722)· Α. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν και πολιτικῶν βιβλία δώδεκα* (ἐκδόθηκε τὸ 1870)· Κύριλλος Λαυριώτης, *Ἱστορία πολιτικὴ τε και ἐκκλησιαστικὴ. ...* (ἀνέκδοτη)· Μελέτιος Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (1783)· Ἰωάννης Στάνος, *Βίβλος Χρονικὴ περιέχουσα τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς* (6 τόμοι, δημοσιεύθηκε τὸ 1867)· Παρθένιος Μεταξόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Τραπεζοῦντος και τῶν βασιλέων αὐτῆς*, 1775.

Οί λόγιοι πού ἀκολούθησαν τὸ ρεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ ἔλαβαν ἀρνητική στάση ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, ἐπειδὴ οἱ δυτικοὶ συγγραφεῖς πού εἶχαν ὡς πρότυπά τους κατηγοροῦσαν ὄχι μόνον τὸ δυτικὸ μεσαίωνα ἀλλὰ καὶ τὸ Βυζάντιο γιὰ δεσποτισμό, ἀμάθεια καὶ μισαλλοδοξία. Ἐξ ἄλλου κυκλοφόρησε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση (1795) τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains* (1734), ὅπου τὸ Βυζάντιο παρουσιάζεται ὡς ἡ φάση παρακμῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Νὰ ὅμως πού ὁ μεταφραστὴς ἔγραψε στὸν πρόλογό του: «Καθέκαστος, ὑποθέτω, ἠξέύρει ὅτι ἐστάθη ποτὲ Γραικικὸν βασίλειον, ὅτι ἠγχαλωτίσθη καὶ ὅτι ἐκ τούτου ἐσκλαβώθημεν καὶ εὐρισκόμεθα εἰς τὴν κατάστασιν ὅπου εὐρισκόμεθα». Τὴν ἴδια ιδέα ἐξέφρασε καὶ ἄλλος διαφωτιστὴς λόγιος: ὁ Δ. Καταρτζῆς (1783) χαρακτηρίζοντας τὴν ἄλωση τῆς Πόλης «αἰχμαλωσία μας»<sup>58</sup>.

Ὁ Δ. Καταρτζῆς ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ιδιαίτερα ὡς ὁ πρῶτος ἐκφραστὴς τῆς ιδέας ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους διὰ τοῦ Βυζαντίου ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν ὁμογενῶν του μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς, διακήρυξε ἐπίσης ὅτι αὐτοὶ ἦσαν ἀπόγονοι ὄχι μόνον τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἦταν ὅμως ἐνάντιος στὴν ἀναβίωση τοῦ ὀνόματος Ἑλληνες, γιὰτὶ εἶχε πάρει ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες τὴ σημασία «εἰδωλολάτρης». Ἐπίσης οἱ λόγιοι πού συνέταξαν τὶς διακηρύξεις καὶ τὰ συντάγματα τῆς μεγάλης ἐπανάστασης διατύπωσαν ιδέες ἱστορικῆς συνέχειας μεταξὺ Βυζαντίου καὶ (ἀρχαίας) Ἑλλάδας<sup>59</sup>, νέων Ἑλλήνων καὶ Βυζαντίου<sup>60</sup>, νέων Ἑλλήνων καὶ ἀρχαίων<sup>61</sup>.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λόγιους πού προαναφέρθηκαν γιὰ τὶς σκέψεις τους σὲ σχέση μὲ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν ὁμογενῶν τους καὶ ἄλλοι πολλοὶ κινήθηκαν, μὲ τὰ μέσα πού διέθεταν, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγό. Ὅπως ἦταν

58. Πρβλ. τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Ζαβίρα: *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον ἢτοι ἱστορία τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων, τῶν μετὰ τὴν θλιβερὰν τοῦ Γένους ἡμῶν κατάπτωσιν ἀμασάντων*.

59. Ἡ «Νομικὴ διάταξις» τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος (9/15 Νοεμβ. 1821) ὀρίζει ὅτι θὰ ἰσχύσουν «οἱ κοινωτικοὶ νόμοι τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ἑλλάδος».

60. Σύνταγμα Ἐπιδαύρου (1/13 Ἰανουαρίου 1821) «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων». Πρβλ. ἀνάλογη διατύπωση στὸν Ὁργανισμὸ τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας (Δεκέμβριος 1821). Σύνδεση τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ Βυζάντιο ἐξυπακούεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ιδέα (ἐκφράζεται ἐπίσης σὲ ἐπαναστατικὲς διακηρύξεις καὶ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου στὸν Canning, 8 Αὐγ. 1825, πρβλ. ἀπὸ μνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη) ὅτι οἱ Ἑλληνες δὲν κατέθεσαν τὰ ὄπλα πρὸ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ πολέμησαν συνεχῶς ἐναντίον τους.

61. Διακήρυξη Ἐθνικῆς Συνέλευσης Ἐπιδαύρου (Ἰανουάριος 1822): «ἡ μ ε ἰ ς ο ἰ ἀ π ὅ γ ο ν ο ἰ τοῦ περικλεοῦς ἐκείνου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων».

φυσικό, οί ἐκάστοτε ἐχθροί τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας φαίνονταν στοὺς Ἕλληνας ὡς ἐνδεχόμενοι συναντιλήπτορες τοὺς στὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, καλλιεργοῦσαν τέτοιες ἐλπίδες. Ἔτσι κατὰ καιροὺς διάφοροι λόγιοι ἀπευθύνθησαν στὸν Πάπα, στὴ Βενετία, σὲ Γερμανοὺς αὐτοκράτορες σὲ Γάλλους βασιλεῖς, στὸν δούκα τοῦ Nevers, στοὺς Μεδίκους, τέλος σὲ Ρώσους αὐτοκράτορες. Μερικοὶ λόγιοι ἀντιλαμβάνονταν ὅτι οἱ ξένοι ἡγεμόνες δὲ θὰ πολεμοῦσαν τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ δώσουν στοὺς Ἕλληνας τὴ δυνατότητα νὰ ἰδρῦσουν δικό τους κράτος. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο καὶ ἐπειδὴ τὰ κράτη ἦσαν τότε ὄχι «ἐθνικά», ἀλλὰ ἡγεμονικά, ἀποδέχονταν ὅτι τὰ ἀπελευθερούμενα ἐδάφη θὰ περιέρχονταν σὲ ξένους ἄρχοντες.

Ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση ἄλλαξε τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες καὶ ἔφερε νέες ιδέες. Αὐτὲς οἱ ιδέες ἀποτελέσαν πρότυπα γιὰ μερικοὺς Ἕλληνας στοχαστές. Ἔτσι ὁ Ρήγας Φεραῖος ἀντιμετώπισε ὡς αἰτούμενο ὄχι τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς σουλτανικῆς ἀπολυταρχίας καὶ ἰδρύσεως σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς καταρρηγτέας αὐτοκρατορίας μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης δημοκρατίας καὶ ἐνὸς κυρίαρχου λαοῦ ἀποτελουμένου ἀπὸ ὅλες τὶς ὑφιστάμενες ἐθνικὲς καὶ θρησκευτικὲς ομάδες<sup>62</sup>. Ἀντίθετα μὲ τὸ Ρήγα, ὁ Κοραῖς εἶδε ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὸ ἐλληνικὸ ἐθνικὸ πρόβλημα καὶ μόνον. Οἱ συντάκτες τῶν διακηρύξεων τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὀμιλοῦν ἐξ ὀνόματος τοῦ «ἐλληνικοῦ ἔθνους», χαρακτηρίζουν τὴν ἐπανάσταση ὡς «ἐθνικὸ πόλεμον», τὴ νομιμοποιοῦν ἐπικαλούμενοι τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἔθνους ἀπὸ «τὴν φρικώδη ὀθωμανικὴν δυναστείαν», τὴν ἀνάκτηση τῶν δικαιωμάτων του πού τοῦ ἀφαίρεσε ὁ σουλτάνος καὶ τὴν ἀπόλαυση ἐκείνων πού ἔχουν ἄλλοι λαοί, καὶ ὀρίζουν ὡς σκοποὺς τῆς ἐπαναστάσεως τὴν πολιτικὴ ὑπαρξὴ καὶ ἀνεξαρτησία τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀνάκτηση τῆς πατρίδας, τὴν ἐπικράτηση τοῦ νόμου, τὴν προστασία τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς. Ἐπὶ πλεόν αὐτῶν τῶν θεμάτων οἱ λόγιοι τῆς ἐπαναστάσεως ὑποστήριξαν ὅτι ἡ αὐτὴ συνεχίζει τὸν προαιώνιο πόλεμον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ἀσιατῶν — ἀπηχώντας τὸν Ἡρόδοτο — καὶ κατὰ προέκταση διακήρυξαν ὅτι οἱ Ἕλληνας δὲν ἔπαψαν νὰ πολεμοῦν ἐναντίον τῶν Τούρκων.

Οἱ Βενετοὶ συγκρότησαν τὸν 15ον αἰῶνα ἐπικουρικὰ στρατιωτικὰ σώματα,

62. Σύνταγμα, ἄρθρο 1: «Ἡ ἐλληνικὴ δημοκρατία εἶναι μία, μὲ ὅλον ὅπου συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένη καὶ θρησκείας». Ἄρθρο 7: «Ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου, χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας ἢ διαλέκτου, Ἕλληνας, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένιοι, Τούρκοι καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς».

για τούς πολέμους έναντίον τῶν Τούρκων. Οἱ ἄνδρες αὐτῶν τῶν σωμάτων λέγονταν *στρατιῶται*, *stradioti*. Ἦσαν ἐπαγγελματίες καλὰ ἐκπαιδευμένοι καὶ ὀργανωμένοι, ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι, εὐκίνητοι, ἱκανοὶ γιὰ νὰ ἐκτελοῦν ἐπιδρομές, καὶ διακρίνονταν γιὰ τὸ ἐπιθετικὸ πνεῦμα τους. Ἐνῶ ὅμως ἦσαν ἔμμισθοι τῶν Βενετῶν, εἶχαν δεσμούς με τὸν τόπο τους καὶ τούς συμπατριῶτες τους. Τὸ 1479 τὰ τμήματα στρατιωτῶν ποὺ ἔλαβαν διαταγὴ ἀπὸ τοὺς Βενετούς νὰ μεταφερθοῦν στὴ Δύση ἀρνήθησαν νὰ ὑπακούσουν καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος βλέπουμε *στρατιῶτες* νὰ ἀναλαμβάνουν ἀνεξάρτητη δράση ἐναντίον τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο. Ἀργότερα ὅμως Βενετοὶ καὶ ἄλλες δυτικὲς δυνάμεις στρατολογοῦν *stradioti* γιὰ ὑπηρεσία μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἕως καὶ τὸν 16ον αἰῶνα.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐποίκησαν οὔτε ὑπέβαλαν ὑπὸ καθεστῶς κτήσεων κρατικῶν ἢ σουλτανικῶν ἢ βακουφικῶν ἢ ιδιωτικῶν προοριζομένων γιὰ μέλη τῆς ἰσλαμικῆς κοινότητος τὶς λιγότερο ἀποδοτικὲς ἐκτάσεις καὶ μάλιστα τὶς ὀρεινές. Οἱ παλαιοὶ κάτοικοι αὐτῶν τῶν ἐκτάσεων διατήρησαν τὶς ἰδιοκτησίες τους, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ραγιαδες ἦλθαν νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτές: ἀρχικὰ πληθυσμοὶ ποὺ ἔφευγαν μπροστὰ στὴν τουρκικὴ προέλαση, ἀργότερα ἀκτῆμονες καλλιεργητὲς ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν γαιοκτητῶν, τὶς ἐπιδρομὲς ληστρικῶν σωμάτων ἢ τὶς ὑποχρεώσεις πρὸς διατροφή διερχομένων στρατιωτικῶν μονάδων. Ἔτσι μεγάλωνε ὁ πληθυσμὸς τῶν ὀρεινῶν καὶ ἄγονων περιοχῶν, συγχρόνως ὅμως σκλήραινε ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση ποὺ ἔδιναν ἐναντίον τῆς φύσης καὶ τῶν Τούρκων. Οἱ ἄνθρωποι ἀποκοῦσαν σῶμα σκληρὸ καὶ ἀνθεκτικὸ, ἦθος ἀγωνιστικὸ, πνεῦμα εὐστροφο. Ἡ ἀνέχεια καὶ ἄλλες αἰτίες ἢ ἀφορμὲς ἔτρεπαν πολλοὺς ὀρεσίβιους στὸν ληστρικὸ βίον. Ἀπὸ αὐτούς, τοὺς κλέφτες, σχηματίζονταν ἀκόμη καὶ πολυάριθμα σώματα ποὺ ἐκτελοῦσαν ὀργανωμένες ἐπιδρομὲς ἐναντίον μουσουλμάνων, ἀλλὰ καὶ χριστιανῶν. Οἱ κλέφτες ζοῦσαν σύμφωνα με κανόνες ποὺ ἦσαν γενικὰ σεβαστοὶ καὶ πολεμοῦσαν με μεγάλη ἐμπειρία. Ἐπειδὴ προέρχονταν ἀπὸ χωρικοὺς καὶ βρίσκονταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση με τὴν ἐξουσία, προσέλκυαν τὴ συμπάθεια καὶ τὸ θαυμασμὸ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπέθαλπε τοὺς ὁμοεθνεῖς κλέφτες. Στὴν Ἡπειρο, στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη δροῦσαν καὶ συμμορίες ἀπὸ μουσουλμάνους ληστῆς, Ἀλβανοὺς καὶ ἄλλους. Οἱ Ἕλληνες χωρικοὶ ὑπέφεραν ἀπὸ αὐτὲς καὶ τοὺς ἀντιμετώπιζαν ὡς ἐχθρούς. Οἱ Ἕλληνες κλέφτες, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, ἔβλεπαν τοὺς ἑαυτούς τους ὡς τουρκομάχους. Ἦδη τὸ 1480 Πελοποννήσιοι κλέφτες συνέπραξαν με τοὺς Ἕλληνες *stradioti* ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐκτοτε καὶ ὡς τὴ Μεγάλὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, οἱ κλέφτες ἀποτέλεσαν σὲ κάθε ἐπαναστατικὴ κίνηση τὴ μόνη ἢ τὴν κυριότερὴ ἐλληνικὴ στρατιωτικὴ δύναμη. Οἱ ξένες δυνάμεις ποὺ σχεδίαζαν ἐξεγέρσεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ὑπολόγιζαν στὴ συμβολὴ τους: ἄς μνημονευθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μέγας

Πέτρος άπευθύνθηκε τὸ 1711 στοὺς «προεστοὺς τῶν κλεπτῶν». Δὲν ἀναφέρεται σύμπραξη Ἑλλήνων κλεπτῶν μὲ μουσουλμάνους ληστές.

Οἱ Τοῦρκοι μόνο σὲ ἔσχατη ἀνάγκη ἀποφάσιζαν νὰ διακινδυνεύσουν σουλτανικὰ ἢ ἑπαρχιακὰ σώματα σὲ ὄρεινους ὄγκους. Ὑπὸ ὁμαλὲς συνθήκες χρησιμοποιοῦσαν σώματα ραγιάδων, ἀρματολῶν, ποὺ ἐγκαθιστοῦσαν σὲ στενωπούς, ὄρεινούς ἀυχένους καὶ ἄλλες ἐπικίνδυνες θέσεις. Οἱ σουλτάνοι δοκίμασαν αὐτὰ τὰ σώματα μὲ ἐπιτυχία πρὸ τῆς Ἀλώσεως. Ἀργότερα ἴδρυσαν πολλὰ ἀρματολίκια ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν Στερεὰ ὡς τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Μακεδονία. Οἱ ἀρματολοὶ ἐλάμβαναν μισθὸ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ διοίκηση, ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ φόρους καὶ εἰσέπρατταν τέλη ἀσφαλοῦς διαβάσεως ἀπὸ τοὺς ταξιδιωτὲς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἦσαν ὑπεύθυνοι ἂν ἀπετύγγαναν νὰ ἀποκρούσουν ληστρικές ἐπιδρομές. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης σὲ ἐπιθετικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον ληστῶν. Ὡστόσο οἱ ἀρματολοὶ δὲν ἦσαν πιστοὶ στὴν τουρκικὴ, ἐξουσία. Κατὰ τὸν Βενετοτουρκικὸ πόλεμο τῶν ἐτῶν 1684-1698 ἐπανεστάτησαν ἀρματολικά σώματα στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὴν Εὐβοία. Γιὰ τοῦτο οἱ Τοῦρκοι, τὸν 18ον αἰῶνα, πῆραν τὰ ἀρματολίκια ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας καὶ τὰ ἔδωσαν σὲ Ἀλβανούς ποὺ εἶχαν ἀλλαξοπιστήσει. Οἱ τέως ἀρματολοὶ συνεργάζονταν μὲ κλέφτες, μετεῖχαν σὲ συνωμοτικὲς ζυμώσεις, λάμβαναν μέρος σὲ ἔνοπλες ἐξεγέρσεις, ἰδίως ἀπὸ τὸ 1770 καὶ ἐξῆς.

#### 4. Σύνθεση

Οἱ διαπιστώσεις ποὺ καταγράφηκαν πιὸ πάνω στηρίζονται στὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν. Τονίζω: στηρίζονται, πρῶτον, στὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν ἀποκλειστικὰ καί, δεύτερον, σὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες, χωρὶς ἐπιλογές. Δὲν ἀνακλοῦν προσχηματισμένες ἰδέες ἢ κάποιο μοντέλο.

Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις συνοψίζονται σὲ τρία κεντρικὰ σημεῖα: (1) Ἡ ὑπόδουλη ἑλληνικὴ ἐθνότητα ἀντιστάθηκε μὲ ποικίλους τρόπους στὴν τουρκοκρατία καὶ στὶς συνέπειές της, ἀνέκτησε δυνάμεις καὶ πολέμησε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της. (2) Ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ὑπῆρξε ἀνυπέβλητο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη διακοινοτικῶν ταξικῶν συμφερόντων εἴτε μεταξὺ γαιοκτημόνων, εἴτε μεταξὺ ἐμπόρων, εἴτε μεταξὺ βιοτεχνῶν, εἴτε μεταξὺ ἀκτημόνων χωρικῶν. (3) Οἱ ἐνδοελληνικὲς ταξικὲς ἀντιθέσεις δὲν ἔφθασαν σὲ βαθμὸ ρήξεως, ἐκτὸς μερικῶν ἐξαιρέσεων, ὀψιγενῶν, τοπικῶν καὶ χρονικὰ περιορισμένων.

Κατὰ τὸ παρελθὸν οἱ μελετητὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας διχάσθησαν ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 — καὶ γενικότερα τῶν ἀντιδράσεων τῶν Ἑλλήνων ἐναντι τῆς τουρκοκρατίας. Ἄλλοι τὴ θεώρησαν ὡς

ἀπελευθερωτικό κίνημα πού ἀναλήφθηκε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ὡς ἐνιαία κοινότητα. Ἄλλοι τὸ ἀπέδωσαν σὲ μία μόνη κοινωνικὴ τάξη, τὴν ἀστική ἢ τὴν ἀγροτική. Ἡ πρώτη ἀποψη διατυπώνεται στὰ ἐπίσημα κείμενα τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1821 καὶ ἐπικρατεῖ χωρὶς ἀμφισβήτηση ὡς τὴν ἐμφάνιση τῆς δεύτερης, ἡ ὁποία ἀνακλᾷ τὴ μαρξιστικὴ θέση ὅτι κάθε ἐπανάσταση ἔχει ταξικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀστική κατὰ τὸ πρότυπο τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ἀστικῶν κινήματων τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Εὐρώπη καὶ κατὰ τὸ ἴδιο πρότυπο οἱ Ἕλληνες προσετοὶ ταυτίσθηκαν μὲ τοὺς εὐγενεῖς καὶ οἱ Ἕλληνες ἀρχιερεῖς μὲ τὸν ἀνώτερο καθολικὸ κλῆρο. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἔχει περάσει ἀπὸ δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτη ἐπικράτησαν ἐρασιτεχνισμὸς καὶ δογματισμὸς. Κατὰ τὴ δεύτερη φάση ἐκδηλώνεται ἀσφαλῶς μιὰ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ κατάρτιση. Αὐτὴ ὅμως ὑπονομεύεται ἀπὸ μερικοὺς πού παίρνουν συνθέσεις βασισιμένες σὲ δεδομένα δυτικοευρωπαϊκῆς κοινωνίας καὶ τὶς μεταφέρουν αὐτούσιες μηχανιστικὰ στὴν ὀθωμανικὴ. Συνακόλουθα ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς παραμέτρους τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας πού εὐλόγως ἀπουσιάζουν στὶς συνθέσεις πού χρησιμοποιοῦν ὡς ὑποδείγματα καὶ παρασιωποῦν ὅλες τὶς μαρτυρίες δεδομένων πού ἀντιστέκονται σὲ αὐτά. Πρόκειται γιὰ βίαια προσαρμογὴ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος στὴν προκρούστεια κλίνη ἀκατάλληλων μοντέλων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἐρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ μέρος τῆς ἡγεσίας τοῦ Κ.Κ.Ε. κατὰ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῆς γερμανικῆς κατοχῆς μὲ σκοπὸ τὴν ἐμπέδωσή του στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ καὶ δὲν εἶχε ἀπήχηση σὲ μαρξιστὲς ἐρευνητές.

Οἱ διαπιστώσεις πού ὑποτυπώσαμε στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἐκτὸς τοῦ ὅτι βασίζονται στὶς διαθέσιμες μαρτυρίες, συμπίπτουν μὲ παρατηρήσεις πού μᾶς προσφέρει ἡ πλούσια ἐμπειρία ἀπὸ γεγονότα πού διαδραματίζονται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια μας. Σήμερα ἔχουμε σχεδὸν ἐργαστηριακὲς παρατηρήσεις τῶν ἀντιδράσεων πού ἀναπτύσσουν ἔθνοτητα ἢ πολιτιστικὲς κοινότητες ὑπὸ συνθήκης καταπίεσεως: συνειδητοποιοῦν ἔντονα τὴν ταυτότητά τους, ἀποκτοῦν δυνάμεις συνοχῆς ἰσχυρότερες ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ κοινωνικῶν ἢ ἄλλων ομάδων τους, ἀντιστέκονται σὲ διαβρωτικὲς καὶ ἀφομοιωτικὲς ἐπιδράσεις ἐκ τῶν ἔξω, μετέρχονται διάφορες μορφὲς παθητικῆς καὶ ἐνεργητικῆς ἀντίστασης καὶ λαμβάνουν τὰ ὄπλα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἡ σύμπτωση ἐθνότητος καὶ θρησκείας παράγει ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ὡς ἄνω ἐμπειρία ἀκυρώνει τὰ μοντέλα πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἀξιώσεις ἐπιστημονικότητος πρὸς ἐρμηνεία φαινομένων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὸ κατάλληλο μοντέλο γιὰ τὴν περίπτωσή μας εἶναι αὐτὸ πού συγκροτοῦν οἱ σημερινὲς συμπεριφορὲς ὑποδούλων ἢ καταπιεζομένων ἐθνοτήτων ἢ πολιτιστικῶν κοινοτήτων.

Ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία δὲν ἦταν κράτος δικαίου, ἀφοῦ σ' αὐτὴν νομίμως ἴσχυε ἀνισότητα μεταξὺ πιστῶν καὶ ἀπίστων, ὑπῆρχαν κατηγορίες προνομιούχων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν καὶ ὑπεράνω ὄλων κυριαρχοῦσε ὁ σουλτάνος ὡς ἀπόλυτος μονάρχης. Ἐπὶ πλέον, οἱ νόμοι τῆς παραβιάζονταν ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς διοικήσεως ὄλων τῶν βαθμῶν καὶ ἀπὸ κάθε πρόσωπο ἰσχυρότερο σὲ σχέση μὲ κάποια ἄλλα. Ἡ παρανομία ἦταν ἀμφίδρομη. Πρὸς τὰ ἄνω ἐφθανε ὡς καὶ τὴ φαλκίδευση τῆς ἐξουσίας τοῦ σουλτάνου ἐκ μέρους τῶν τοπαρχῶν. Πρὸς τὰ κάτω μετακύλιε ὡς τὴν κατώτατη κοινωνικὴ βαθμίδα τὴς ζημίαις ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ἰσχυρότεροι ἐπὶ τῶν ἀσθενεστέρων.

Στὴν κατώτατη κοινωνικὴ βαθμίδα ἀνῆκε καὶ τὸ μέγιστο ποσοστὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας — οἱ ἀγρότες, οἱ τεχνίτες. Καὶ ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ἀνέβαιναν ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας, παρέμεναν νομικὰ καὶ ἠθικὰ κατώτεροι ἀπὸ τὸν ἔσχατο τῶν πιστῶν — ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καὶ ἡ περιουσία τους δὲν προστατεύονταν ἔναντι τῶν Τούρκων.

Ὅμως κάθε Ἑλληνας μποροῦσε, ἂν ἤθελε, νὰ μεταπηδήσει ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ἀπίστων στὴν κοινότητα τῶν πιστῶν. Οἱ δύο αὐτὲς κοινότητες δὲν ἦσαν κάστες ἢ τάξεις μὲ σύνορα ἀδιαπέραστα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ μέλη τῆς κατώτερης κοινότητος δὲν ἦσαν νομικὰ καθηλωμένα σ' αὐτὴν, ἀλλὰ ἐλεύθερα νὰ ἀνεβοῦν στὴν ἀνώτερη κοινότητα μὲ δημόσια δήλωση τῆς ἀλλαξοπιστίας τους. Ἀντίθετα μάλιστα, ὁ νόμος ἐπέβαλλε τὸν ἐξισλαμισμὸ καὶ οἱ πιστοὶ πῆζαν μερικὲς φορὲς τοὺς ἀπίστους νὰ τὸν δεχθοῦν, ἀκόμη καὶ μὲ ἀπειλὴ θανάτου. Ἡ ἀλλαξοπιστία ἐπέφερε αὐτόματα τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ ἐπιρέμονταν ἐπὶ τῶν ἀπίστων καὶ δημιουργοῦσε δυνατότητες γιὰ κοινωνικὴ ἀνοδο, πλουτισμὸ καὶ δύναμη. Δὲν ὑπῆρχε περίπτωση γιὰ ἀπίστους νὰ διεκδικοῦν δικαιώματα ποὺ εἶχαν τὰ μέλη τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν. Ἀγωνίζονταν ὄχι γιὰ νὰ ἀνέλθουν στὴν ἀνώτερη κοινότητα, ἀλλὰ γιὰ νὰ κρατηθοῦν στὴν κατώτερη. Κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ἄλλοι Ἑλληνας ὑπέκυψαν στὸν πειρασμὸ τῶν ὠφελημάτων καὶ στὶς πιέσεις, ἄλλοι ἀντιστάθηκαν. Οἱ δυνάμεις ποὺ συγκρατοῦσαν τοὺς ὑποτελεῖς γιὰ νὰ μὴν ὑποκύψουν ἦσαν πνευματικῆς: ἡ θρησκευτικὴ πίστη καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση.

Ἡ θρησκευτικὴ πίστη ἦταν συνεχὲς βίωμα ὄλων τῶν Ἑλλήνων ὡς μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα ἐλάμβαναν θρησκευτικὴ κατῆχηση, σύχναζαν στὶς ἀκολουθίες, τελοῦσαν λατρευτικὰ πράξεις, εἶχαν ἠθικὴ ὑποστήριξη σὲ περιπτώσεις προσωπικῶν δοκιμασιῶν. Ὅρισμένα ἱερὰ κείμενα καὶ ὀρισμένες ἀγιογραφίες παρεῖχαν ἱστορικὰ μηνύματα ποὺ στὴν ὑπερβατικὴ ἱερότητα πρόσθεταν τὴ διάσταση τοῦ προτέρου ἐγκοσμίου χρόνου. Οἱ προκλήσεις πρὸς ἀλλαξοπιστία — ἀπὸ συμφέρον ἢ λιποψυχία ἢ ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ

μαρτυρικοῦ θανάτου — ἀναχαίτιζονταν ἀπὸ συναισθήματα, ὅπως ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν μαρτύρων καί, κατὰ βάθος, ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ τουρκοκρατούμενος ἑλληνισμὸς πρόσθεσε νέους μάρτυρες στοὺς παλαιούς, τῶν εἰδωλολατρικῶν διωγμῶν.

Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση εἶχε στὴ βάση της τὴν ἐπίγνωση τῆς συμμετοχῆς στὸ γένος καὶ στὴν κορυφὴ της τὴ νόηση τοῦ γένους μὲ ὀρισμένο ἐθνικὸ περιεχόμενο. Πολλῶν αἰῶνων παράδοση ἐξακολουθοῦσε νὰ δίνει σ' αὐτὸ τὸ περιεχόμενο μιὰ ταυτότητα ποὺ δηλωνόταν ὡς ρωμαϊκὴ κατ' ὄνομα, ἐνῶ τὸ ἴδιο εἶχε ἑλληνικὰ πολιτιστικὰ χαρακτηριστικά. Διάφοροι λόγιοι ὅμως, μὲ τὶς γνώσεις τους, ἀναγνώρισαν τὴν ταυτότητα αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ δίδαξαν στὸ γένος ὅτι καταγόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας· αὐτὸ τὸ μῆνυμα διὰ τῶν σχολείων καὶ ποιικίλων ἀναγνωσμάτων μεταδιδόταν σὲ εὐρύτερους κύκλους καὶ διὰ προφορικοῦ λόγου ἔφθανε στὰ ἀπαίδευτα στρώματα. Βαθμιαῖα ἡ χρῆση τῶν ὄρων Ἑλληνας καὶ Γραικοὶ ἔγινε συχνότερη. Ὁ ὄρος Ρωμιοὶ ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται, ἀλλὰ ὡς ταυτῶσιμος μὲ τοὺς δύο ἄλλους. Οἱ Ρωμιοὶ ἀνακάλυπταν ὅτι ἦσαν Ἑλληνας ἢ Γραικοί, ἐξεδήλωναν μὲ ἔμφαση τὰ συναισθήματα ποὺ τοὺς ἐνέπνεε ἡ σύνδεσή τους μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας καί, τέλος, ἄρχισαν νὰ ζοῦν αὐτὴ τὴ σχέση παίρνοντας ἀρχαῖα ἑλληνικὰ βαπτιστικὰ καὶ οἰκογενειακὰ ὀνόματα.

Ἡ ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ πίστη καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση διασταυρώνονταν καὶ ἐνισχύονταν ἀμοιβαῖα. Ἡ ὀρθοδοξία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν αὐτοτελὴς ἱστορικὸς παράγων, ἀποτελοῦσε τὸ βαθύτερο καὶ ἰσχυρότερο στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἀντικαθρεπτιζόταν στὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀντικείμενό της. Οἱ Ἑλληνας χρησιμοποιοῦσαν τοὺς ὄρους Ρωμιὸς καὶ Τοῦρκος, τουρκεύω καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ ἔδιναν σ' αὐτοὺς ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ περιεχόμενο, δηλαδὴ ταύτιζαν τὰ ὄρια ποὺ χώριζαν τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους μὲ τὰ ὄρια ποὺ χώριζαν τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Οἱ Ἑλληνας ἀντιστάθηκαν στὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ καὶ στίς συνέπειές του μὲ διάφορους τρόπους: μὲ παθητικὴ ἀντίσταση, μὲ τὴν ἐκμετάλλευση κενῶν ἢ ἀδυναμιῶν τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, μὲ ἐνοπλους ἀγῶνες. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι ἐμφανίζονται καθ' ὅλη τὴ διάρκειά της τουρκοκρατίας.

Ἡ παθητικὴ ἀντίσταση ἐκδηλωνόταν μὲ δύο κυρίως μορφές: μὲ τὴ φυγὴ πληθυσμῶν ἢ μικρότερων ὁμάδων ἢ ἀτόμων καὶ μὲ τὴν ἀπόκρυψη ἀτόμων καὶ πραγμάτων. Αἴτια φυγῆς ἦσαν: ἀρχικὰ ἡ προέλαση τῶν κατακτητῶν, στὴ συνέχεια οἱ πύλεμοι, τὰ ἀντίποινα γιὰ ἐπαναστάσεις, οἱ ἐπιδρομὲς μεγάλων συμμοριῶν ποὺ σχημάτιζαν λιποτάκτες τοῦ στρατοῦ ἢ Ἀλβανοί, οἱ καταπιέσεις τοπαρχῶν. Τὸν 18ον



αιώνα προστέθηκαν οι οικονομικές καταπιέσεις τῶν τσιφλικούχων ἐπὶ τῶν καλλιεργητῶν τῶν γαιῶν τους. Οἱ φυγάδες κατευθύνονταν εἴτε σὲ λιγότερο παραγωγικὲς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε σὲ ἀστικά κέντρα της, εἴτε σὲ ξένες χῶρες. Ἡ ἀπόκρυψη προσώπων καὶ πραγμάτων ἦταν μέσο πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ πληθυσμοὶ ἀπέναντι ἀπαιτήσεων τοῦ κράτους καὶ παρανόμων ἀξιώσεων τῶν κρατικῶν ὀργάνων — ἀπὸ τοὺς τοπάρχες ὡς τοὺς φοροεισπράκτορες — καὶ τῶν πιέσεων τῶν γαιοκτητῶν. Οἱ γονεῖς ἔκρυβαν τὰ ἀγόρια τους, γιὰ νὰ τὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὸ παιδομάζωμα, τὰ κορίτσια τους, γιὰ νὰ μὴν ἀπαχθοῦν. Οἱ χωρικοὶ προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ κρύψουν τὴ σοδειά τους. Οἱ Ἕλληνες πού πλοῦτιζαν ἀπέφευγαν νὰ δεῖξουν τὰ πλούτη τους.

Ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος εἶχαν συγγενεῖς καὶ ἐπίκτητες ἀδυναμίες. Οἱ Ἕλληνες ἐκμεταλλεῦθησαν αὐτὲς τὲς ἀδυναμίες, καθὼς καὶ τὰ κενὰ πού παρουσίασε τὸ σύστημα λόγω ἀδιαφορίας ἢ ἀγνοίας, γιὰ νὰ ἀμβλύνουν πολλὰ ἀπὸ τὲς συνέπειες τῆς τουρκοκρατίας καὶ νὰ βελτιώσουν τὴ θέση τους. Πρὸς τοῦτο ἔδρασαν καὶ ὡς ἄτομα καὶ ὡς τοπικὲς κοινότητες καὶ ὡς κοινωνικὲς κατηγορίες. Καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπουσίασε, μόνο πού ἡ μέριμνά της ἀφοροῦσε τὸ εὐρύτερο ὀρθόδοξο πλήρωμά της. Τὰ ἀποτελέσματα ὅλων αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων ἄλλοτε ἦσαν περιστασιακὰ καὶ ἐπουσιῶδη, ἄλλοτε σημαντικὰ καὶ μόνιμα. Ὅλα ὅμως συσσωρεύονταν καὶ δημιουργοῦσαν κάποιες νέες καταστάσεις πού πρόσφεραν νέες δυνατότητες στοὺς Ἕλληνες. Ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ αὐτὲς τὲς νέες δυνατότητες οἱ Ἕλληνες συνέχιζαν τὲς προσπάθειές τους καὶ ἀποκόμιζαν νέα κέρδη. Οἱ σχέσεις μεταξὺ τουρκοκρατίας καὶ ἑλληνισμοῦ, ἑλληνισμοῦ καὶ τουρκοκρατίας ἔλαβαν τὴ μορφή διαπλεκομένων σειρῶν θέσεως-ἀντιθέσεως-συνθέσεως πού βελτίωναν τὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Στὲς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἦσαν ὀργανισμοὶ ἀπαρχαιωμένοι καὶ ἐξασθενημένοι, ἐνῶ ὁ ἑλληνισμὸς περιέκλειε δυνάμεις ἀνερχόμενες καὶ ἐκσυγχρονισμένες. Θὰ δοῦμε ἐγγύτερα ὅσα συνέβησαν στοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας, τῆς Ἐκκλησίας, τῆς αὐτοδιοικήσεως, τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ τῶν ἰδεῶν.

Οἱ Ὀθωμανοί, ἀπὸ τὴ μία μεριά, καὶ οἱ ξένοι ἔμποροι, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἄφησαν εὐρύτατα περιθώρια παραγωγικῆς δραστηριότητος στοὺς Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔσπευσαν νὰ εἰσχωρήσουν σ' αὐτά. Ἔτσι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐπεξεργασία ζωϊκῶν καὶ ἀγροτικῶν πρώτων ὑλῶν, ἀλλὰ καὶ εὐγενῶν μετάλλων, μὲ οἰκοδομικὲς κατασκευές, μὲ τὴ ναυπηγικὴ, μὲ τὸ ἐμπόριο, μὲ ἐνοικιάσεις φόρων καὶ μὲ ἄλλες ἐπιχειρήσεις. Οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν ἀγῶνα γιὰ νὰ διατηρήσουν τὲς γαῖες τους, ἀλλὰ ὑπέστησαν ἀπώλειες, γιὰτὶ σ' αὐτὸν τὸν οἰκονομικὸ τομέα οἱ Ὀθωμανοὶ ἦσαν καὶ ἐπιθετικοὶ καὶ κατὰ πολὺ

ισχυρότεροι από τους ραγιαδες γαιοκτήμονες. Ἡ γαιοκτησία ἦταν ζωτική γιὰ τὴν ἐθνική ἐπιβίωση. Ἡ ἐν γένει θέση τῶν Ἑλλήνων ἦταν καλύτερη ὅπου οἱ Τούρκοι δὲν εἶχαν ἔγγραφα ἰδιοκτησία ἢ εἶχαν πολὺ λίγη, π.χ. σὲ ὄρεινές περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἢ στὶς Κυκλάδες καὶ ἄλλα φτωχὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἀντίθετα, ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἐπισφαλέστερη στὶς περιοχές ὅπου ἡ ἑλληνική ἰδιοκτησία ἦταν περίπου ἢ ἐντελῶς ἀνύπαρκτη. Ἡ ἀπουσία τουρκικῆς ἰδιοκτησίας συμβάδιζε μὲ ἀπουσία Τούρκων. Ὅπου ὑπῆρχε ἑλληνική ἰδιοκτησία, οἱ Ἕλληνες ἀπέκτησαν θεσμοὺς αὐτοδιοίκησης καὶ ἀνέπτυξαν κραταιότερο φρόνημα.

Ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία ἔδωσε δικαιοδοσίες στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ ὡς πνευματικὸ ὄργανο ἐλέγχου τῶν ραγιαδων καὶ ὡς πνευματικὸ ὀχύρωμα ἐναντίον ἐπιδράσεων ἐπ' αὐτῶν ἀπὸ δυτικὲς δυνάμεις. Ὅμως ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ πλήρωμά της χρησιμοποίησαν αὐτὲς τὶς δικαιοδοσίες, γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν, γιὰ νὰ βελτιώσουν τὴ θέση τους καὶ γιὰ νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερία τους. Ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τολμοῦσαν νὰ ἀπαγορεύουν ἐγγράφως στοὺς χριστιανοὺς νὰ προσφεύγουν σὲ μὴ ἐκκλησιαστικά, δηλαδὴ ὀθωμανικά, δικαστήρια καὶ ἀπειλοῦσαν τοὺς ἀπειθαρχοὺς μὲ πνευματικὲς τιμωρίες καὶ τὴν ἀπειλὴ τῆς κόλασης. Πατριάρχες πέτυχαν ἐπίσης σουλτανικὲς διαταγὲς ποὺ ἀνέκοψαν τὴν ἐπέκταση τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου στὴ σύναψη γάμου μεταξὺ Ὀρθόδοξων. Ἱεράρχες καὶ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἐπεξέτειναν τὶς δικαιοδοσίες τους, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς κατὰ τεκμήριον ἀρμοδιότητος, πέρα τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, σὲ ὑποθέσεις ἀστικῶν διαφορῶν. Ξένες δυνάμεις ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ ἀρχιερεῖς, γιὰ νὰ ξεσηκώσουν τὸ ποίμνιό τους. Ἡ Ρωσία, γιὰ νὰ πλήξει τὴν αὐτοκρατορία, ἐπέβαλε μὲ συνθήκες, ἔπειτα ἀπὸ νικηφόρους ἐναντίον τῶν Ὄθωμανῶν πολέμους, σὲ σουλτάνους νὰ τὴν ἀναγνωρίσουν ὡς προστάτιδα τῶν Ὀρθόδοξων ὑπηκόων τους καὶ νὰ τοὺς δώσουν περισσότερες θρησκευτικὲς ἐλευθερίες.

Ἐπίσης οἱ θεσμοὶ αὐτοδιοίκησης ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ὑποτελῶν τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀρχικὰ εὐνοήθηκαν ἀπὸ ἀνάγκες τῆς κρατικῆς μηχανῆς, ἀργότερα ὅμως ἀναπτύχθηκαν σύμφωνα μὲ ἑλληνικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ συμφέροντα, ἐνῶ ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία δὲν ἀντιδρούσε σ' αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις. Μερικοὶ σουλτάνοι ἐπέτρεψαν σὲ πόλεις ποὺ παραδόθηκαν νὰ διατηρήσουν τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση ποὺ εἶχαν ἤδη. Γρήγορα ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία κατάλαβε ὅτι μποροῦσε νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἀναγκῶν δικῶν της, τόσο μᾶλλον ποὺ ὁ διοικητικὸς της μηχανισμὸς ἦταν ἰσχνὸς καὶ χαλαρὸς. Νωρίτερα καὶ ἐπιτακτικότερα παρουσιάσθηκαν τέτοιες ἀνάγκες στὸν τομέα εἰσπράξεως φόρων, ὅπου ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἐφάρμοζε τὸ διανεμητικὸ σύστημα. Ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις, ἀφοῦ καθόριζε τὸ ποσὸ ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἰσρεύσει στὰ ταμεῖα της ἀπὸ διάφορες κατηγορίες φό-

ρων, χρέωνε τούς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀνωτάτων διοικήσεων μὲ ἓνα ποσοστὸ αὐτῶν τῶν φόρων. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀνωτάτων διοικήσεων χρέωναν τούς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀμέσως ὑφισταμένων διοικήσεων μὲ τὰ ποσὰ πού οἱ πρῶτοι ὄφειλαν νὰ καταβάλουν στὴν Κεντρικὴ Διοίκηση καθὼς καὶ μὲ πρόσθετα ποσά, νόμιμα καὶ παράνομα. Οἱ ἴδιες διαδικασίες ἐπαναλαμβάνονταν ὡς τὰ κατώτερα κλιμάκια περιφερειακῆς διοίκησης, τὰ ὁποῖα χρέωναν τὰ φορολογούμενα φυσικὰ πρόσωπα, ὄχι ἀτομικά, ἀλλὰ συλλογικά. Δηλαδή οἱ φορολογούμενοι ἀποτελοῦσαν ὁμάδες συνυπολόγων καὶ ἀλληλεγγύων φυσικῶν προσώπων. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν εἴσπραξη φόρων ἀπὸ φυσικὰ πρόσωπα πού καλλιεργοῦσαν τιμαριωτικὲς γαῖες εἶχαν οἱ Τοῦρκοι τιμαριοῦχοι. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἴδιου συστήματος στὴ φορολογία φυσικῶν προσώπων πού δὲν εἶχαν φεουδαλικὴ ἐξάρτηση, χρησιμοποιήθηκαν ὑπεύθυνοι ἐκπρόσωποι τῶν φορολογουμένων. Ἔτσι δημιουργήθηκαν πολυάριθμες κοινότητες, χωριστὲς κατὰ θρήσκευμα — μουσουλμανικὲς, χριστιανικὲς, ἐβραϊκὲς — καὶ κατὰ οἰκισμὸ-πόλη ἢ κεφαλοχώρι (δηλαδή χωριὸ πού κατοικοῦσαν γαιοκτῆτες καὶ ἐλεύθεροι ἀκτῆμονες) ἢ χωριὸ μέσα σὲ βακουφικὴ ἰδιοκτησία. Αὐτὸς ὁ θεσμὸς ἀναπτύχθηκε σὲ μικρὴ κλίμακα μέσα σὲ σουλτανικὲς γαῖες καὶ καθόλου σὲ οἰκισμοὺς πού κατοικοῦνταν ἀπὸ καλλιεργητὲς τιμαριῶν καὶ τσιφλικιῶν.

Οἱ κοινότητες ἀποτελοῦσαν νομικὰ πρόσωπα. Κάθε κοινότητα ὄριζε ὡς «δημογέροντες» ἢ «προεστοὺς» ἢ «ἐπιστάτες» τῆς ἄτομα ἐμπιστοσύνης καὶ κύρους. Οἱ ἀγροτικὲς κοινότητες ἐπέλεγαν ἓνα ἢ περισσότερους γαιοκτῆμονες, οἱ ἀστικὲς κοινότητες εἶχαν πολυπρόσωπες δημογεροντίες, στὶς ὁποῖες μετεῖχαν καὶ προϋστάμενοι συντεχνιῶν. Δευτεροβαθμίως σχηματίσθηκαν προεστίες σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας (*kaza* ἢ *vilayet*). Οἱ ἐπαρχιακοὶ προεστοὶ ἐκλέγονταν ἀπὸ τοὺς δημογέροντες τῶν οἰκισμῶν. Εἰδικὰ στὴν Πελοπόννησο οἱ ἐπαρχιακοὶ προεστοὶ ἐξέλεγαν ἐκπροσώπους τους, τοὺς *μωραγιάννηδες*, πού συγκεντρώνονταν στὴν πρωτεύουσα τοῦ πασαλικοῦ καὶ μποροῦσαν νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν πασά καί, σὲ ἀνάγκη, νὰ στέλνουν βεκίληδες στὴν Ὑψηλὴ Πύλη.

Αὐτὰ τὰ ὄργανα ὅλων τῶν βαθμῶν ἀπέκτεσαν περισσότερες ἀρμοδιότητες, ἐπὶ πλεόν τῆς ἀρχικῆς ἀποστολῆς τους. Ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀπαιτοῦσε ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἐκτελοῦν διαταγὲς τῆς καὶ νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ὑποχρεώσεων πού ἐπιβάλλονταν στὰ μέλη κοινότητος ἢ σὲ ὁμάδα κοινοτήτων: νὰ πληρώνουν ζημίες πού συνέβαιναν στὴν περιοχὴ, νὰ προσφέρουν δῶρα σὲ Τοῦρκους ἀξιωματούχους, νὰ διατρέφουν διαβατικοὺς ὑπαλλήλους, νὰ συνεισφέρουν στὴν ἐκτέλεση καὶ συντήρηση κοινοφελῶν ἔργων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, τὰ ἴδια ὄργανα φρόντιζαν γιὰ ὑποθέσεις ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐξελίχθηκαν σὲ πραγματικοὺς φορεῖς αὐτοδιοίκησης. Οἱ δημογέροντες κεφαλοχω-

ρίων, με τούς όποιους συνέπραττε και κληρικός, χειρίζονταν κοινοτικές υποθέσεις, αλλά και ιδιωτικές: επίκύρωναν συμβόλαια, εκδικάζαν διαφορές. Γενικά ανέπτυσαν δικαστικές δικαιοδοσίες που παρεμβλήθηκαν ανάμεσα στην κρατική δικαιοσύνη, από τη μία μεριά, και την εκκλησιαστική, από την άλλη. Σε νησιά, όπου δεν υπήρχαν Τούρκοι κάτοικοι και κρατικά δικαστήρια, οι κοινοτικοί άρχοντες είχαν περισσότερες ευκαιρίες εκδικάσεως αστικών υποθέσεων, και πήραν επάνω τους επίσης την επιβολή ποινών για τη διατάραξη της τάξεως, για αγροτικές ζημιές, για προσβολή ήθων και προσωπικής τιμής. Οι κοινοτικοί άρχοντες των νησιών προσπαθοῦσαν να κρατήσουν την κρατική δικαιοσύνη μακριά από βαρύτερες ποινικές υποθέσεις, ακόμη και από άνθρωποκτονίες: παρεμβαίνοντας μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, έπειθαν τούς συγγενείς του θύματος να δεχθούν χρηματική αποζημίωση και να μην εγκαλέσουν τον ένοχο ένώπιον τουρκικού δικαστηρίου. Οι κοινότητες με πολλά και εύπορα μέλη αποκτούσαν περιουσία από δωρεές και κληροδοτήματα, με την όποια μπορούσαν να συντηροῦν τὸ ναὸ τους, να πληρώνουν δάσκαλο, να έπιτελοῦν έργα φιλανθρωπίας. Οι έπαρχιακοί προεστοί, με τούς όποιους συνεργαζόταν ο έπίσκοπος, χειρίζονταν υποθέσεις που ένδιέφεραν τὸν έλληνικό πληθυσμό ολόκληρης τῆς έπαρχίας και αντιμετώπιζαν τὴν αντίστοιχη τουρκική διοίκηση και συχνά αποτελοῦσαν ένα αντίβαρο σ' αὐτήν. Οι Πελοποννήσιοι *μωραγιάννηδες* αντιμετώπιζαν τὸν πασά και οι *βεκίληδες* κατόρθωναν, μερικές φορές, με έπιτήδειους χειρισμούς και με δῶρα, να αποσποῦν από τὴν Πύλη απόφαση που ακύρωνε διαταγή του πασά. Αναφέρονται ακόμη περιπτώσεις που οι Πελοποννήσιοι απεσταλμένοι έπέτευχαν από τὴν Πύλη να μεταθέσει βοεβόδες και τουλάχιστον ένα πασά. Έξω από τὰ νησιά και τὴν Πελοπόννησο, ἡ πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια αὐτοδιοίκηση αναπτύχθηκε σε όρισμένες περιοχές τῆς Στερεᾶς, πρὸ πάντων ὅμως στὶς ὄρεινές περιοχές των Ἀγράφων, τῆς Πίνδου, του Πηλίου.

Ἡ αὐτοδιοίκηση προξένησε πολλά καλά στην υπόδουλη έθνότητα. Πρῶτον, ένωσε τούς ραγιάδες σε κοινότητες και ομάδες κοινοτήτων. Δεύτερον, έδωσε στὶς κοινότητες και στὶς ομάδες κοινοτήτων δυνατότητες έπιλύσεως προβλημάτων που είτε δὲν ένδιέφεραν τὴν τουρκική διοίκηση είτε τὴν ένδιέφεραν έπιζημίως για τούς ραγιάδες. Τρίτον, επέτρεψε στὶς πλουσιότερες και πολυανθρωπότερες κοινότητες να συντηροῦν δάσκαλο. Τέταρτον, προεστῶτες έπαρχιῶν κατόρθωναν, μερικές φορές, να αποτρέπουν ὀχλήσεις, πιέσεις, έκβιασμούς, έγκλήματα από τούς κρατοῦντες εἰς βάρος των ραγιάδων. Πέμπτον, οι πρόκριτοι, χειριζόμενοι κοινές υποθέσεις, αντιμετωπίζοντας τὶς τουρκικές αρχές και ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους, απέκτησαν τὶς πολιτικές ικανότητες που έδειξαν κατά τὴν επανάσταση του 1821.

Μερικές μικρές περιοχές του έλληνικού χώρου απέκτησαν νωρίτερα ἢ αργότερα

πραγματική αυτονομία. Ήσαν περιοχές πού, λόγω έδαφικῆς διαμορφώσεως και λόγω τῶν πολεμικῶν ἀρετῶν τῶν κατοίκων τους, παρουσίαζαν δυσκολίες σέ ὀθωμανικές στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι ἀπέτυχαν ἐπανειλημμένα νὰ κατακτήσουν τὴ Μάνη, ἀλλὰ και οἱ Μανιάτες δὲν ἦσαν σέ θέση νὰ ἔχουν ἓνα κυρίαρχο κράτος, τὰ δύο μέρη συμβιβάσθησαν στὴν ἀκόλουθη βάση: οἱ Μανιάτες νὰ αὐτοδιοικοῦνται και ἡ Πύλη νὰ εἰσπράττει ἀπὸ αὐτοὺς ἓνα φόρο ὑποτελείας. Τὸ 1565 οἱ Χιμαριῶτες, στὴν Βόρεια Ἡπειρο, ἀρνήθησαν νὰ πληρώσουν τὸν κεφαλικὸ φόρο και νὰ παραδώσουν τὰ ἀγόρια τους στὸ παιδομάζωμα. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ ἐνὸς καθεστῶτος πού οἱ Τοῦρκοι ἄλλοτε ἀνέχονταν και ἄλλοτε ἐπιχειροῦσαν νὰ καταργήσουν. Ἐπίσης τὰ Σφακιά, στὴν Κρήτη, και τὸ Σούλι, στὴν Ἡπειρο, διάνυσαν περιόδους αὐτονομίας, ἄλλοτε μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ἄλλοτε μὲ τὴν ἀνοχὴ τους και ἄλλοτε πολεμώντας ἐναντίον τους. Ἡ συμβολὴ τῶν Μανιατῶν, τῶν Σφακιανῶν, τῶν Σουλιωτῶν και τῶν Χιμαριωτῶν στὴν ἀντιμετώπιση τῆς τουρκοκρατίας και τῶν συνεπειῶν τῆς ἐγγράφεται ἐπίσης στὸ ἐπίπεδο τῆς πολεμικῆς δράσης, ὅπου συνδυάζεται μὲ τὴ δράση τῶν κλεφτῶν και τῶν ἀρματολῶν.

Ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀδιαφόρησε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποτελῶν τῆς: οὔτε τοὺς ἐπέβαλε μιὰ ἐκπαίδευση πού νὰ ἐξυπηρετεῖ δικούς τῆς σκοπούς, οὔτε τοὺς ἀπαγόρευσε νὰ ἐκπαιδεύονται ὅπως ἤθελαν οἱ ἴδιοι. Ἄλλοι ἦσαν οἱ λόγοι πού δημιουργοῦσαν δυσμενεῖς συνθῆκες γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση σέ σχέση μὲ ἐκεῖνες πού εἶχαν ἐπικρατήσῃ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τότε ὑπῆρχε μεγάλη ζήτηση μορφωμένων προσώπων γιὰ τὴ στελέχωση τῆς κεντρικῆς και τῆς περιφερειακῆς διοίκησης, τῶν δικαστηρίων, τῶν νοταριακῶν γραφείων, τῆς Ἐκκλησίας και διαφόρων ἐκπαιδευτηρίων, κρατικῶν και ἐκκλησιαστικῶν. Ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀπὸ πλευρᾶς ζήτησης δὲν ὑπῆρχε πιά ἐλληνικὴ διοίκηση και οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀνάγκες ἦσαν περιορισμένες, ἀπὸ πλευρᾶς παραγόντων ἰδρύσεως και συντηρήσεως ἐκπαιδευτηρίων ἢ αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς ἔχει ἐκλείψει, τὸ Πατριαρχεῖο δὲ διέθετε οικονομικὲς δυνατότητες. Μεσαία και ἀνώτερη παιδεία παρεχόταν τώρα σέ σχολεῖα πού συντηροῦνταν σποραδικὰ και περιοδικὰ ἀπὸ δωρεές και κληροδοτήματα. Οἱ δωρητὲς και οἱ κληροδότες — λόγοι, ἔμποροι, Φαναριῶτες, ἱερωμένοι — ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν ἔντονη μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων δίψα γιὰ μόρφωση πού συνέχιζε μακραίωνη ἐλληνικὴ παράδοση ἐκπαίδευσης. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ σχολεῖα ἔγιναν περισσότερα, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν αὐξήθηκε. Σὲ μερικὰ σχολεῖα — ἰδίως τῆς διασπορᾶς, ἀλλὰ και στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο — ἡ διδασκομένη ὕλη ἐμπλουτίσθη μὲ μαθήματα φιλοσοφίας, ἐπιστημῶν, γεωγραφίας, λογιστικῆς, ἀντλούμενα ἀπὸ δυτικὲς πηγές. Ὁ και μετρίως ἐκπαιδευμένος ἦταν στὸ ὑπόλοιπο τοῦ βίου του ἱκανὸς νὰ διαβάξει ἔργα

πού αναφέρονταν στην έθνικη ιστορία ἢ μετέφεραν δυτικὲς ἀπελευθερωτικὲς ιδέες. Μὲ τὴ σειρά του μετέδιδε αὐτὲς τὲς ιδέες στὸ περιβάλλον του.

Πιὸ πάνω διατυπώσαμε τὴν ἐκτίμηση ὅτι ὁ ιδεολογικὸς ὄπλισμὸς πού ἐπέτρεψε στοὺς Ἑλληνας νὰ ἀντισταθοῦν στὴν τουρκοκρατία καὶ τὲς συνέπειές της καὶ νὰ ἐπιδιώξουν τὴν ἀπελευθέρωσή τους συνίστατο στὴν θρησκευτικὴ πίστη καὶ στὴν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία. Σ' αὐτοὺς τοὺς παράγοντες προστέθηκαν καὶ ἄλλοι: παραστάσεις περὶ Εὐρώπης καὶ ιδέες πού μεταδόθηκαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Ἀπὸ νωρὶς οἱ Ἑλληνας πού ζοῦσαν ἢ ταξίδευαν σὲ εὐρωπαϊκὲς χώρες θαύμαζαν τὲς ἐπιδόσεις τους στὰ γράμματα καὶ τὲς τέχνες, τὴν εὐρετικότητα καὶ ἐργατικότητα τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων, τὰ πλούτη πού συγκέντρωναν. Μὲ αὐτὲς τὲς παραστάσεις συνέκριναν τὴν εἰκόνα τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τὴν κατάσταση τοῦ ἔθνους τους καὶ σχημάτιζαν τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ Ἑλληνας θὰ μπορούσαν νὰ βρίσκονται σὲ ἀνάλογο πολιτιστικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ἂν δὲν εἶχαν δουλωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς.

Ἐπὶ πλέον τοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, οἱ Ἑλληνας πού εἶχαν εὐκαιρίες νὰ ἀντιληφθοῦν τὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιογνωσίας στὴ δυτικὴ παιδεία καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐμπνεύσεων πού ἀντλοῦσε ἡ δυτικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ ἱστορία, ἐλάμβαναν συνείδηση πνευματικῆς συγγένειας μὲ τοὺς Εὐρωπαίους. Ἐτσι διάβαζαν εὐρωπαϊκὰ βιβλία διαφόρων εἰδῶν — μυθιστορήματα, ἱστορικά, ἐπιστημονικά, φιλοσοφικά — καὶ μετέφεραζαν μερικὰ ἀπὸ αὐτά, γιὰ νὰ τὰ καταστήσουν προσιτὰ στοὺς ὁμοεθνεῖς πού ζοῦσαν στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Καὶ τὰ ἁθώτερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀναγνώσματα ἐπενεργοῦσαν ἐγερτικὰ στὲς ἑλληνικὲς συνειδήσεις στὸ βαθμὸ πού ἐντύπωναν σ' αὐτὲς παραστάσεις, ἐμπειρίες, ιδέες διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ περιβάλλοντός τους. Πόσο μᾶλλον τὰ ἀναγνώσματα καὶ μαθήματα πού διέδωσαν τὲς ρητὰ ἐπαναστατικὲς ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης.

Αὐτὲς οἱ ιδέες μεταξὺ ἄλλων περιεῖχαν ξεκαθαρισμένες ἔννοιες καὶ ἀξιολογικὲς κρίσεις περὶ δουλείας καὶ ἐλευθερίας, περὶ ἀπολυταρχίας καὶ δημοκρατίας, περὶ *nation*, περὶ συνταγματικῆς διακυβερνήσεως. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση ἔδωσε ζωντανὸ παράδειγμα ἐπιτυχημένης ἐπαναστάσεως καὶ ἐφαρμογῆς τῶν θεωρητικῶν συλλήψεων στὴν πράξη. Ὁ Ρήγας Φεραῖος κηρύσσει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ γαλλικοῦ προτύπου σὲ ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια: ἡ μοναρχία θὰ δώσει τὴ θέση της σὲ μία δημοκρατία ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετη· ἡ ἐξουσία θὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸν σουλτάνο στὸν κυρίαρχο λαὸ (αὐτοκράτωρ λαός): ὁ λαὸς (δηλαδὴ ἡ *nation*) περιλαμβάνει ὅλα τὰ γένη (δηλ. ἐθνότητες). Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος τὸ 1820 τοποθετεῖ χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀπὸ ἄποψη δικαίου: «Ἀμφότεροι εἶναι ἴσοι ἐνώπιον ὅχι τοῦ νόμου, ἀλλ' ἐνώπιον τῆς ἀδικίας». Στὸ μετα-

ξὺ ὁ Κοραΐς περιορίζοντας τὸν ὀρίζοντά του στοὺς Ἕλληνες διαπιστώνει, τὸ 1803: «Ὁ ἔνθουσιασμός τοῦ κυβερνηθῆναι ὑπὸ μηδενὸς ἄλλου ἢ ὑπὸ τῶν νόμων εἶναι διάχρητος, ἐξ ἐκείνης τῆς ὥρας οἱ Ἕλληνες προσέλαβον σχῆμα καὶ στάσιμ λαοῦ παρασκευαζομένου ὅπως καταστῆ ἔθνος». Ἐδῶ ὁ ὄρος ἔθνος δηλώνει τὸν ὄρο *nation* μὲ τὴ σημασία πού εἶχε στὴ γλώσσα τῶν «φιλοσόφων» καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως: «κυρίαρχη πολιτικὴ κοινότης». Στὶς διακηρύξεις καὶ στὰ συντάγματα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερεσίας τοῦ 1821 βρίσκουμε σημεῖα διατυπωμένα μὲ ὀρολογία τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ πράξης τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπανάσταση χαρακτηρίζεται ἐθνικὸς πόλεμος, δηλαδή ἐνοπλος ἀγώνας γιὰ τὴν ἴδρυση κράτους μιᾶς κυρίαρχης πολιτικῆς κοινότητος (ἔθνος). Ἐπίσης ἡ συνέλευση ἢ βουλὴ λέγεται ἐθνικὴ. Ὡς σκοποὶ τῆς ἐπαναστάσεως διακηρύσσονται: γενικότερα ἢ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος, ἢ πολιτικὴ ὑπαρξὴ καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ ἔθνους, εἰδικότερα ἢ ἐγκαθίδρυση κράτους δικαίου, ἀμεσότερα ἢ σύσταση κεντρικῆς διοικήσεως πού νὰ ἀσυνδέση καὶ τὰς ἐπαρχίας μας ὥστε νὰ μορφωθῆ ἔθνος ἑλληνικὸν ἀνεξάρτητον». Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἐπωφελήθηκε ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἰδεολογία τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σύνταξιν πολιτείας πού ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ ἐκείνη, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τύπων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη περιεχομένου. Τὰ προηγούμενα ἐπαναστατικὰ κινήματα τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχαν αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα.

Ὁ ἐνοπλος ἀγώνας ἦταν ἡ κορυφαία μορφή τῆς πάλης τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς τουρκοκρατίας. Ὅταν ἡ καταπίεση γινόταν ἀνυπόφορη, ἢ ἀπελπισία γεννοῦσε τόλμη. Ὁ ἐπισκέψεις στρατολόγων γιὰ τὸ παιδομαζώμα, φορολόγων καὶ ἄλλων ὀργάνων τῆς διοικήσεως καθὼς καὶ οἱ προσβολὲς τῆς τιμῆς τῶν ραγιαδῶν προκαλοῦσαν ἐνίοτε τοπικὲς ἀντιδράσεις. Ἄτομα πού σὲ τέτοιες συνθήκες προέβαιναν σὲ βιαιοπραγίες ἐναντίον τῶν Τούρκων ἐντάσσονταν σὲ ἀνταρτικὰ σώματα. Καμιά φορὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἐπαιρναν μεγάλες διαστάσεις<sup>63</sup>. Ὅταν ὅμως γίνονταν ἐθνικὲς ἐπαναστάσεις, οἱ κλέφτες μετεῖχαν σ' αὐτές. Οἱ ἐθνικὲς ἐξεγέρσεις προσείλκυαν ἐπίσης τοὺς ἀρματολούς, πού ὑπὸ κανονικὲς συνθήκες ἦσαν ὄργανα τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας. Ἐθνικὲς νοοῦνται οἱ ἐξεγέρσεις Ἑλλήνων ἐναντίον τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας πού εἶχαν τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά: Πρῶτον, γίνονταν μὲ συμμετοχὴ στοιχείων ἀπὸ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις. Δεύτερον, οἱ ὀργανωτὲς καὶ οἱ ἡγέτες τοὺς διαδήλωναν ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴν ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ<sup>64</sup>. Ὡς ταξικὲς ἐπα-

63. Ἐτσι τὸ 1705 οἱ κάτοικοι τῆς Νάουσας σκότωσαν τοὺς στρατολόγους τοῦ παιδομαζώματος καὶ βγῆκαν στὰ βουνά.

64. Ἐθνικὸν χαρακτήρα εἶχαν ἐπίσης οἱ ἐκκλησίες πού ἀπηύθυναν Ἕλληνες λόγιοι πρὸς διάφορους ξένους ἡγεμόνες γιὰ νὰ ἀπελευθερώσουν τοὺς Ἕλληνες (βλ. πῦθ πάνω σελ. 226).

ναστάσεις θά νοοῦνταν, ἂν ὑπῆρχαν, ἐκεῖνες πού θά εἶχαν γίνει ἀπό στοιχεῖα μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως καί θά ἀποσκοποῦσαν στήν ἐπίτευξη κάποιων ταξικῶν διεκδικήσεων ὑπό μορφήν μεταβολῶν στό ἐσωτερικό τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας<sup>65</sup>.

Ὡς τὸ 1570 οἱ περισσότερες πολεμικὲς πράξεις στις ὁποῖες ἔλαβαν μέρος οἱ Ἕλληνες εἶχαν μᾶλλον χαρακτηρᾶ ἀντιστάσεως σὲ τουρκικὲς ἐπιθέσεις παρὰ ἐπαναστάσεως. Ἦσαν οἱ ἀμυντικοὶ πόλεμοι τῶν Βενετῶν κατὰ τῶν τουρκικῶν ἐπιθέσεων, στοὺς ὁποίους ἔλαβαν μέρος Ἕλληνες ὑπήκοοι τῶν Βενετῶν πού ὑπηρετοῦσαν σὲ τμήματα *stradioti*, καί μὴ ὑπήκοοί τους καί τοὺς βοηθοῦσαν ὡς σύμμαχοι. Ὅταν οἱ Βενετοὶ εἰρήνευαν μὲ τοὺς Τούρκους καί κακοποιοῦσαν Ἕλληνες, αὐτοὶ στρέφονταν σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, πού ἦσαν ἀντίπαλες τῆς Βενετίας.

Μετὰ τὸ 1570 ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἐπὶ τουρκοκρατίας διαστίζεται ἀπὸ προεπαναστατικὲς διαδικασίες καί ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις ἐθνικοῦ χαρακτηρᾶ. Κατὰ τὸν βενετο-τουρκικὸ πόλεμο τῶν ἐτῶν 1570-1572 ἐξεγέρθηκαν Ἕλληνες στὴ Χιμάρρα καί ἄλλοῦ στὴ Β. Ἡπειρο, στὴ Θεσπρωτία, στὴ Δ. Μακεδονία, στὴν Παρνασσίδα, στὴν Ἀχαΐα, στὴ Μάνη, στό Μυστρά, στὴ Μονεμβασία καθὼς καί σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἡγέτες ἦσαν ἀρχιερεῖς καί πρόκριτοι. Τὸ 1581 ξεσηκώθηκαν πάλι οἱ Χιμαριῶτες. Τὸ 1585 παρατηρήθηκε ἀναβρασμὸς μεταξὺ τῶν ἀρματολῶν τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καί τῆς Ἡπείρου. Ἡ Χιμάρρα βρέθηκε γιὰ τρίτη φορὰ ὑπὸ τὰ ὄπλα, 1595 — 1596, ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος. Ὑπὸ τὸν μητροπολίτη Λαρίσης κινήθηκαν τὸ 1600 Θεσσαλοὶ καί τὸ 1611 Ἡπειρῶτες. Σύγχρονα καί ἀργότερα οἱ Μανιάτες καί ἄλλοι Ἕλληνες διαπραγματεύονταν διὰ μέσου ἀρχιερέων μὲ δυτικούς ἡγεμόνες. Κατὰ τὸν Κρητικὸ πόλεμο, 1645-1669, ἔγιναν ἐξεγέρσεις ὑπὸ ἀρχιερεῖς στὴν Πελοπόννησο καί σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου, καθὼς καί κινήσεις στὴ Βόρεια Ἡπειρο. Στὸ διάστημα τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1684-1698 σημειώθηκαν ζυμώσεις καί κινήσεις στὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἀττικὴ, τὴν Εὐβοία, τὴν Ἀκαρνανία, τὰ Ἀγραφα, τὴ Θεσσαλία, τὸ Σούλι, τὴ Χιμάρρα, τὴ Θεσσαλονίκη, σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου καί στὴν Κρήτη μὲ ἐνεργὴ ἀνάμειξη ἀρχιερέων, προκρίτων καί ὀπλαρχηγῶν. Κατὰ τὸν πόλεμο γιὰ τὴν Πελοπόννησο, τὸ 1715, μερικοὶ Ἕλληνες βοήθησαν τοὺς Βενετούς, ἄλλοι πῆγαν μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἐμπλοκὴ τῶν Τούρκων μὲ τοὺς αὐτοκρατορικούς, 1716-1717, ἐνθάρρυνε κινήσεις στὴ Μακεδονία ὑπὸ τὴν ἡγεσία ἱεράρχη. Ὅλες τίς προγενέστερες ἐξεγέρσεις ξεπέρασαν, ἀπὸ ἄποψη κινητοποιήσεως δυ-

65. Τὸ «ρεμπελιὸ» τῆς Σμύρνης (1788) δὲν ἦταν γνήσια κοινωνικὴ ἐξέγερση. Οἱ καρμavιόλοι, στὴ Σάμο, διεκδίκησαν καί ἐπέτυχαν νὰ ἐκλέξουν τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τους ὡς μέλος τῆς προεστίας.



νάμεων και μέσων, τὰ επαναστατικά κινήματα πού σημειώθηκαν κατά τὰ ὀρλωφικά, 1770-1774, στὴν Πελοπόννησο, τὴν Κρήτη, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸ Σούλι, ὑπὸ ἀρχιερεῖς καὶ προκρίτους. Ἄλλὰ καὶ ἡ καταστολὴ αὐτῶν τῶν κινήματων ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὑπῆρξε σκληρότερη ἀπὸ τὶς προηγούμενες φορές. Ἡ δράση τῶν ρωσικῶν καταδρομικῶν ὑπὸ τὸν Λάμπρο Κατσώνη, στὰ πλαίσια τοῦ ρωσο-τουρκικοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1787-1792, συνάντησε μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τοὺς νησιῶτες, προκάλεσε ὅμως καὶ ἐξέγερση τῶν Σουλιωτῶν. Οἱ Σουλιῶτες θὰ πολεμήσουν πολλές φορές ἀκόμη, ἀμυνόμενοι ἐναντίον ἐπιθέσεων τοῦ Ἄλῃ πασᾶ.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1570 πρωτοβουλίες ἀντιτουρκικῶν πράξεων ἀναλαμβάνονται ἀπὸ ὄπλαρχηγούς καὶ ἀρχιερεῖς. Μετὰ τὸ 1570 ἡγήτορες επαναστατικῶν ζυμώσεων καὶ ἐξεγέρσεων εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρχιερεῖς καὶ πρόκριτοι, ὑπὸ τοὺς ὁποίους τάσσονται ὄπλαρχηγοί. Πολλές φορές ἀρχιερεῖς καὶ πρόκριτοι ὀδήγησαν αὐτοπροσώπως ἐνόπλους, πράγμα πού θὰ συμβεῖ καὶ μετὰ τὴ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἕλληνες ἐφοπλιστὲς ἔλαβαν ἡγετικούς ρόλους μόνις στὴ μεγάλη ἐλληνικὴ ἐπανάσταση. Μέλη ἄλλων κοινωνικῶν τάξεων δὲν ἀναδείχθηκαν ἡγήτορες ἐνόπλων κινήματων.

Οἱ συμπεριφορὲς τῶν Ἑλλήνων κατὰ κοινωνικὲς τάξεις ἦσαν ὁμόλογες μὲ τὶς συμπεριφορὲς τῆς ὅλης ἐθνότητος. "Ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐθνότητος μετεῖχαν στὴ συνείδηση τῆς κοινῆς ἐθνικῆς ταυτότητος καὶ στὴ βούληση ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Ἄλλὰ καὶ ἡ καθεμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάξεις διέβλεπε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἀποκατάσταση ἀνοίγει δρόμους γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ταξικῶν ἐπιδιώξεων. Οἱ γαιοκτῆμονες, πού δὲ διέθεταν μέσα γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τὸν συναγωνισμό τῶν Ὀθωμανῶν γαιοκτημόνων, προσδοκοῦσαν νὰ γίνουν ἡ ἰθύνουσα τάξη τῆς νέας κοινωνίας. Οἱ μικροὶ γαιοκτῆμονες καὶ οἱ ἀκτῆμονες διέβλεπαν ὅτι ὑπὸ καθεστῶς ἐθνικοῦ κράτους θὰ μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν μὲ πιθανότητες ἐπιτυχίας τὴ συμμετοχὴ τους στὴ διανομὴ ὀθωμανικῶν ἀγροτικῶν περιουσιῶν, πράγμα πού ἔγινε μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. "Ὅλες οἱ ἄλλες κοινωνικὲς τάξεις ἔτρεφαν ἐλπίδες γιὰ πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πρόδο τούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καμιὰ τάξη δὲν εἶχε τὴν ψευδαίσθηση ὅτι μιὰ επαναστατικὴ δράση μὲ καθαρὰ κοινωνικά καὶ οἰκονομικά συνθήματα θὰ εἶχε ἐλπίδες ἐπιτυχίας. "Ἄν οἱ Ἕλληνες ἀκτῆμονες επαναστατοῦσαν μὲ κοινωνικὲς διεκδικήσεις, θὰ εἶχαν ἐναντίον τους τὸ ὀθωμανικὸ κράτος καὶ τοὺς Ἕλληνες μεγάλους γαιοκτῆμονες, ἐνῶ δὲ θὰ εἶχαν μαζί τους τοὺς Τούρκους ἀκτῆμονες. Ἄνάλογοι συσχετισμοὶ θὰ δημιουργοῦνταν, ἂν κινοῦνταν ταξικὰ οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἢ οἱ Ἕλληνες ναῦτες.

Ταξικὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων μὲ ἔνταση πού ἔθεσε σὲ κίνδυνο τὸ ἐθνικὸ

συμφέρον, ἐκδηλώθηκαν κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Τοῦτο συνέβη ἐπειδὴ τότε τέθηκε ἐπὶ τάπητος ζήτημα ταξικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ὑπὸ ἐκκλόαψη κράτους. Οἱ πρόκριτοι, οἱ ἐφοπλιστές, οἱ ὄπλαρχηγοὶ ἀγωνίζονταν μαζὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ ἀνταγωνίζονταν μεταξὺ τους γιὰ τὴν ἡγεσία τῆς νέας κοινωνίας<sup>66</sup>.

---

66. Τὰ πάθη ποὺ παροξύνθηκαν τότε χρωμάτισαν τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ἐκείνη ἡ ἐποχὴ γιὰ καταστάσεις πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση.